

Havasréti József
TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ

Havasréti József

TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:

- Eötvös Loránd Tudományegyetem
 - Pécsi Tudományegyetem
 - Szegedi Tudományegyetem
 - Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
 - Berzsenyi Dániel Főiskola
 - Eszterházy Károly Főiskola
- Károly Gáspár Református Egyetem
 - Miskolci Egyetem
 - Nyíregyházi Főiskola
 - Veszprémi Egyetem
 - Kodolányi János Főiskola
 - Szent István Egyetem

Szakmai lektor: Manherz Károly

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 30 x

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
Tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	
1. A könyv koncepciója	9
2. A könyv szerkezete	11
3. A könyv használata	11
4. Az irodalomjegyzék	12
I. A tudományos írásmű	
1. Újdonság, eredetiség	14
2. Körülhatároltság	15
3. Világosság	16
4. Ellenőrizhetőség	17
5. A szakmai diskurzus	17
6. Elméleti-módszertani tudatosság	18
II. A tudományos írásmű műfajai	
1. A tanulmány (tudományos értekezés)	22
2. A monográfia	22
3. A kritika	24
4. A szövegkiadás	27
5. Az esszé	29
6. Egyéb műfajok	34
III. A tudományos írásmű részei	
1. A cím	37
2. A tartalomjegyzék	39
3. Bevezetés: a témafelvetés és a hipotézis	40
4. Tárgyalás (elemző-kifejtő rész)	45
5. A befejezés	46
6. Az irodalomjegyzék	49
7. Mellékletek	56

IV. A témaválasztás és a munkaterv elkészítése	
1. A témaválasztás szempontjai	60
2. A megfelelő téma	61
3. A témaötletek forrásai	65
A munkaterv elkészítése	
1. Előzetes tájékozódás	66
2. Előzetes koncepció készítése	67
3. Részletes munkaterv készítése	68
4. Időmenedzselés	69
V. A szakirodalom gyűjtése	
1. A szakirodalom fontossága	73
2. A szakirodalom és a források típusai	74
3. Források, lelőhelyek a szakirodalom összeállításához	77
4. A könyvtárak	79
5. Egyéb archívumok	81
6. Hálózati források	81
7. A szakirodalom feldolgozása, rendszerezése	86
VI. Az empirikus kutatásról dióhéjban	
1. Mi az empirikus kutatás?	90
2. Az empirikus kutatás módszerei	91
3. A megfelelő módszer kiválasztása	96
4. Az empirikus adatok beágyazása	97
VII. Az értekezés megírása	
1. Előzetes megjegyzések	102
2. Vázlatkészítés	103
3. Cédulázás	105
4. A vázlat és a cédulák használata	106
5. A fogalmazás normái	107
6. Nyelvhasználat	108
6. Piszkozat, átdolgozás, utómunkák	113
7. Segédeszközök	114
VIII. Érvelés, magyarázat, értelmezés	
1. Érvelés és retorika	117
2. Az érvelés technikái	119
3. Érvelés nélküli szövegek	121
4. Érvelés a gyakorlatban	122
5. Érvelési hibák	124
6. A definíciók	125
7. A magyarázat	128
8. Az értelmezés	131

IX. Hivatkozás, idézés, jegyzetek	
1. A hivatkozás szabályai	143
2. Idézés és idézetek	144
3. Jegyzetek és hivatkozások	152
4. A jegyzetek funkciói	153
X. Etikai kérdések	
1. A szellemi tulajdon védelme	158
2. Az adatközlők érdekei és védelmük	159
3. Elkötelezettség, ideológia, értékítéletek	162
4. Politikai korrektség	163
Irodalomjegyzék	167
Mellékletek	
1. sz. melléklet: űrlap szigorlati dolgozatok értékeléséhez	171
2. sz. melléklet: űrlap TDK-dolgozatok értékeléséhez	172
3. sz. melléklet: űrlap diplomamunkák értékeléséhez	174

BEVEZETÉS

- a könyv koncepciója
- a könyv szerkezete
- a könyv használata
- az irodalomjegyzék

1. A könyv koncepciója

E tankönyv célja, hogy a bolognai folyamat eredményeként létrejött három szintből álló felsőoktatási rendszerben a BA szinten tanulók számára tudományos írásművek megírásához egyrészt gyakorlati segítséget nyújtson, másrészt megismertesse a hallgatókkal a tudományos írásművek műfajait, az írásos publikációnak a tudományos gyakorlatban betöltött szerepét és kérdéseit. E szempontból az elterjedt „Hogyan írjunk szakdolgozatot?”; „Hogyan írjunk tudományos értekezéseket?” jellegű munkáktól némileg különbözik, reményeim szerint valamivel több ismeretet és másféle rálátást kínál a témával kapcsolatosan.

A könyvet a *tudományos írásmű* tárgyat oktató tanárok, illetve a hallgatók is haszonnal forgathatják, szándékom szerint egyszerre nyújt segítséget konkrét *szövegek megírásához* (tanulmány, recenzió, esszé, szemináriumi, illetve szakdolgozat), valamint az *oktatói munkához* is. Tájékozódás céljából az oktatási rendszeren kívül tevékenykedő, ugyanakkor publikációs tevékenységet végző kutatók és szerzők számára is érdekes lehet, de a BA szint alapozó jellege miatt nem törekszik a kutatással, megírással, szerkesztéssel kapcsolatos összes probléma átfogó, mélyreható bemutatására, hiszen a hallgatók egy tankönyv használata során *egyértelmű* útmutatásra, tanácsra, szabályokra számítnak.

Ugyanebből az okból, noha a kötet bemutatja a tudományos közlés legfontosabb műfajait, elsősorban a *tudományos értekezés* megírásának kérdéseire koncentrálnak, ez ugyanis az egyetemi műhelymunka legfontosabb írásos műfajainak (szemináriumi dolgozat, szigorlati dolgozat, tudományos diákköri dolgozat, szakdolgozat) alapvető mintája. Az egyes műfajok részletkérdéseiről, illetve a jegyzetelés, idézés, bibliográfiakészítés változatairól útmutatást talál az érdeklődő a kötet fejezeteihez kapcsolódó szakirodalomban.

BEVEZETÉS

A kötet néhány, a tudományos tevékenységgel, a tudományos írásművek megalkotásával kapcsolatos alapvető – elméleti, módszertani, illetve pedagógiai – megfontolás alapján összefüggő koncepciót kíván érvényesíteni a tudományos szövegek megalkotását illetően. Egyrészt tartalmazza azokat a nélkülözhetetlen alapelemeket, szabályokat, előírásokat, melyeket a tudományos írásművek elkészítése során hangsúlyozni szokás. Ezek kisebb-nagyobb eltérésekkel, változó mélységű tárgyalásban megtalálhatók minden idevágó szakkönyvben (Aczel 1998, Baintner 1982, Eco 1991, Gyurgyák 1996, Majoros 1997, Szabó 1997 stb.) is. Másrészt nem, vagy csak kis számban tartalmaz olyan – voltaképpen joggal várható – tanácsokat, műveleteket, feladatokat – melyek elmagyarázzák: „Hogyan kell írni?” Nem véletlenül. Elhatározásomnak három fő oka van:

(1) A tudományos szövegek megírására vonatkozó készségfejlesztésnek két fő eszköze létezik. Egyrészt a *gyakorlás*: írjunk minél többet, és minden alkalommal kövessük a tudományos közlés alapszabályait, így azok automatizmusokká válnak. Másrészt *olvassunk színvonalas szakirodalmat*, melyből tájékozódhatunk a megfelelő stílust, a jó témákat, a további szakirodalmat, a pontos és szakszerű idézést, forráskezelést, bibliográfiai leírást illetően. Olvassunk figyelmesen és céltudatosan, tanuljunk abból, hogy miként oldja meg a kezdő tanulmányírókat foglalkoztató és esetleg még nyomasztó kérdéseket és problémákat egy jóval tapasztaltabb szerző!

(2) A „hogyan írjunk” típusú kérdésekre adott válasz aprólékos logaritmusok, példatárak, sémák gyűjteménye lenne, melynek bebiflázása voltaképpen az érdemi gyakorlástól vonná el az energiát és az időt.

(3) Szeretném megértetni az olvasókkal, hogy a tudományos írásmű legfontosabb szabályai és követelményei mögött ésszerű okok állnak, melyekből szükségszerűen következik, hogy a tanulmány megírása során valamit így és így, és nem másképp kell megtenni. Ezek a szabályok nem valaminő vaskalaposságból fakadó, értelmetlen előírások vagy bosszantó akadémikuskodások! A legtöbb szabály voltaképpen abból ered, hogy a tudományos írásmű létrehozása és olvasása – mint minden szöveg esetében – egy *kommunikációs* helyzet vagy esemény részének tekinthető. Tehát abból a körülményből indulok ki, hogy a tudományos írásmű a tudományos kommunikáció része, az ilyen szövegeknek címzettjük, közönségük, olvasójuk van. Tehát nem azért kellene például jegyzetek és hivatkozások, mert ez a tanár rögeszméje, hanem azért, hogy ez a közönség ellenőrizni tudja az állítások megbízhatóságát, az olvasó vissza tudja keresni a szakirodalmi forrásokat, és tovább tudjon tájékozódni a témát illetően. Ugyanígy, nem azért kell kerülni a homályosságot és az érthetetlen, kusza mondatokat, mert az ellenkezője a „szép”, vagy mert gátat kell vetni az egyéni nyelvteremtő erő szabad áradásának, hanem azért, mert *létezik egy olvasó*, akinek követnie kell az érvelést, meg kell értenie gondolatainkat.

Ezek után természetesen felvetődik a kérdés, akkor mit tegyünk, azaz (újra): hogyan írjunk tudományos közleményeket? A válaszom a következő: minden tudományos közleményt igyekezzünk úgy megalapozni, hogy egy sajátos módszertani *háromszög* terében helyezkedjen el, hétköznapián mondva: *három lábon* álljon. A három „látat” a következők alkotják:

BEVEZETÉS

Megfelelő *empirikus háttér*. Minden tudományos szöveg középpontjában egy meghatározott eset, példa, szöveg stb. helyezkedjen el. Ez biztosítja, hogy az írás szólni fog *valamiről*, ugyanakkor az empirikus háttér vagy alap bemutatása szövegszerűen meghatározza a dolgozat felépítését is.

Megfelelő minőségű *szöveg*. A tanulmány szövege legyen szerkezetileg tagolt, stílusa világos, jól követhető. Egymásra logikusan következő fejezetek, érthető gondolatmenet, érthető mondatok!

Megfelelő *szakirodalom*. A tanulmány használjon színvonalas szakirodalmat, szakszerűen idézze-hivatkozza azt, és az egyes szakirodalmi tételek a bibliográfiai leírás szabályainak megfelelően épüljenek be a szövegbe.

Amennyiben a szerző, illetve a tanulmány teljesíti a fenti három feltételt, ép-kézláb írásmű kerül az olvasó elé, mely szöveg cseppet sem rosszabb a tudományos értekezések nagy átlagánál (ami nem kevés, sőt nagy szó, hiszen az oktatási gyakorlatban született, hallgatók által írt írásművek többnyire nem érik el ezt az átlagot). A Sigmund Freud választékosságához vagy Szerb Antal elegáns író-niájához fogható stiláris remeklések viszont nyilvánvalóan nem az *academic writing* kézikönyvek útmutatásai alapján fognak megszületni tudományos műhelyeinkben.

2. A könyv szerkezete

Az egyes fejezetek, illetve tematikus egységek szerkezete a könyvön belül egyforma beosztást követ. *Kifejtés*: a szóban forgó fejezet anyagának részletes, példákkal illusztrált kifejtése, bemutatása. A kifejtő részt (az adott fejezet főszövegét) kiegészítő részek követik. *Kérdések és feladatok*: ez a rész olyan gyakorlatokat tartalmaz, melyek segítik a fejezet alaposabb megértését, végiggondolását. *Kislexikon*: ez a rész áttekinti a fejezetben található fontosabb szakkifejezéseket, és röviden definiálja őket. A kislexikon szócikkei nem tartalmazzák a fejezet törzsanyagának fogalmait, hiszen ezekről a fejezet kifejtő részén belül esik szó. A definíciók alapjául szolgáló irodalmak a szócikkekben, illetve a fejezet végén megadott szakirodalomban találhatóak. *Szakirodalom*. Ez a rész zárja a fejezetet, a legfontosabb, a tájékoztató és az egyes problémák továbbgondolását is segítő szakirodalmat tartalmazza.

3. A könyv használata

A tudományos szöveg ideális esetben egyrészt az *empirikus megalapozás* gyakorlati által, másrészt a *megírás* nyelvi, stiláris, retorikai eljárásai által meghatározott nyelvi-fogalmi mozgástérben jön létre. (Az empirikus megalapozás olykor nem több, mint egy könyv figyelmes végigolvasása, például egy könyvkritika esetében.) Ebben a kötetben mindkettőről lesz szó. Ugyanakkor – saját tanári, témavezetői, illetve szerzői tapasztalataim alapján – azt szeretném hangsúlyozni, hogy az első tényező egyértelműen meghatározza a szöveg kvalitásait, viszont a „jól

BEVEZETÉS

írni” elvont normarendszere alapján létrehozott szöveg önálló kutatás, önálló mondanivaló és színvonalas szakirodalom nélkül nagy valószínűséggel – *mint szöveg is!* – gyenge munka marad.

Garaczi László regényében Lemúr Miki – a főhős kisfiú – a gyerek nemzésének titkaival ismerkedik. Izgatottan lapozza fel a *Gólya hozza?* című felvilágosító könyvet, melynek előszavában a szerző azért könyörög, hogy ne csak „azokat” a részeket olvassák el (Garaczi László: *Pompásan buszozunk! Egy lemúr vallomásai* 2. Pécs, 1998, Jelenkor, 54. p.). Én is ezt szeretném tenni. Egészen bizonyos, hogy nem lehet néhány receptszerű utasítás alapján tanulmányt írni. Azt szeretném, ha az olvasó megértené, hogy a tudományos értekezés, akár mint *vállalkozás* – ha úgy tetszik, projekt –, akár mint *szöveg*, többféle, egyaránt fontos szempont alapján épül fel. A kutatás meghatározza a szövegszerűséget és a szövegminőséget; az empirikus megalapozás („anyaggyűjtés”) és a színvonalas szakirodalom, illetve ennek szakszerű használata fontosabb a szóvirágoknál.

4. Az irodalomjegyzék

Az irodalomjegyzék összeállításának szempontjai. A kötet végén található bibliográfia a tudományos tevékenység mibenlétével, az empirikus kutatással, az anyaggyűjtéssel, a tudományos írásmű műfajelméletével, a nyelvi-stiláris megalapozás kérdéseivel kapcsolatos felhasznált szakirodalmat tartalmazza. Erre az irodalomra a széles körben használt „név, évszám, oldalszám” hivatkozási rendszer alapján, a főszövegben utalok. A tudományos írásművek különféle formai sajátosságaira, technikai megoldásaira *példaként* idézett szakirodalmat és egyéb irodalmat nem vettem fel a könyv bibliográfiájába, mert a terjedelmet rendkívül megnövelte, az irodalomjegyzék áttekinthetőségét megnehezítette volna. A példaként idézett irodalom adataira előfordulási helyén hivatkozok, a bibliográfiai leírás alapadatainak megadásával. A szakirodalom és a példaként idézett irodalom helytakarékossági okokból helyenként fedik egymást. Az egyes fejezetek végén az ott aktuálisan felhasznált szakirodalmat külön felsorolom.

I. FEJEZET

A TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ

- újdonság, eredetiség
- körülhatároltság
- világosság
- ellenőrizhetőség
- a szakmai diskurzus
- elméleti-módszertani tudatosság

Semmilyen tudományos írásműről szóló kézikönyv nem tud tanácsot adni arra nézve, hogy egy szöveget milyen intellektuális tartalommal töltsünk meg. Ez a szerző feladata. Ugyanakkor a szövegnek szilárdan kell állnia a megfelelő *empirikus kutatás*, a színvonalas *megfogalmazás* és a színvonalas *szakirodalom* alkotta háromszögben. Tudományfilozófiai szempontból csak az első tekinthető alapnak, de praktikusán a három együtt a jó tudományos írásmű szilárd alapját alkotja. Ekkor – de csak ekkor! – a kisebb hibák jelentősége csökken, és munkánkra, minden esetleges fogyatékoság ellenére is, mint releváns tudományos teljesítményre tekintenek majd. Ezeket az aspektusokat e könyv más részein kellő részletességgel bemutatom majd, jelen fejezet azt szeretné hangsúlyozni, hogy ezek kidolgozásával érhetünk el szolid eredményeket és szolid hatást. Ez a megközelítés alapvetően pedagógiai célú, olyan munkamódszert ajánl, amelynek eredménye megbízható dolgozat lesz.

A tudományos írásművek túlnyomó többségét nem a tartalmi-tematikus elemek, inkább a tárgyhoz való jellegzetes viszonyulás és a jellegzetes kifejtési mód teszi tudományossá. Előzetesen azt mondhatjuk, hogy az ilyen írásművek legfontosabb jellemzői a következők. A tudományos írásmű önálló kutatásokon alapszik. Alapvető funkciójuk a közlés, tehát az a törekvés, hogy bizonyos információkat az olvasó tudomására hozzanak – nem véletlenül nevezik a tudományos írásművek legfontosabb csoportját, az új kutatási eredményekről beszámoló szövegeket közleménynek. Céljuk a meggyőzés, tehát az a törekvés, hogy az olvasó a szövegbe foglalt információkat, megállapításokat, értelmezéseket igaznak vagy legalábbis meg-

vitathatónak fogadja el. A tudományos írásművek ellenőrizhetők, tehát egyrészt állításokat tartalmaznak, melyekről eldöntheti az olvasó, hogy igazak vagy hamisak, másrészt megjelölik szakirodalmi forrásait, melyek korrekt használatát az olvasó maga is megvizsgálhatja, továbbgondolhatja. A tudományos írásművek módszerek, kifejtett módon vagy csak utalásokon keresztül megnevezik azt a módszert, eszközkészletet, mely alapján a szerző a szövegben kifejtett információk, ismeretek birtokába jutott, és melyek segítségével feldolgozta őket. Végül a tudományos írásművek a tudományos intézményrendszer, illetve a tudományos diszkurzus részei, e közegekben fejtik ki hatásukat. A tudományos írásmű továbbiakban részletezett tulajdonságai a felsorolt szempontokhoz kapcsolódnak.

1. Újdonság, eredetiség

A tudományos írásmű alapszabálya, hogy *közzöl*, és nem ismertet. Ez alól csupán a tudományos ismeretterjesztés a kivétel, illetve a szemle jellegű műfajok, melyekben tájékoztató jelleggel valamely tudományterület aktuális fejleményeit, publikációit, eredményeit foglalják össze. Az eredetiség követelményéből származik, hogy a tudományos írásmű tiszta és világos különbséget tesz a szerző saját eredményei, megállapításai, adatai, illetve a más szerzőktől átvettek között.

Az újdonság kritériuma természetesen sokféle lehet, a szóban forgó szaktudomány jellegétől függően. Az új eredmény lehet: új szabály vagy törvényszerűség felfedezése, új elmélet kidolgozása. Új eredmény lehet egy már ismert szabály, elmélet, módszer hibás elemének korrekciója, téves megállapításainak, módszertani fogyatékoságainak helyesbítése. De új eredmény lehet egy ismeretlen dokumentum, forráscsoport, valamely szerző ismeretlen művének felfedezése és közlése is. Egy, a tudományos közösség által már jól ismert jelenségkör, probléma vagy szöveg újszerű módszerekkel történő elemzése és értelmezése is új eredménynek tekinthető. Az újdonság kritériuma összetett: az olyan jelenségek, összefüggések, értelmezések, melyek léte a szakmai közvéleményben már széles körben ismert, nem tekinthetők újdonságnak. Mindez felhívja a figyelmet a *szakirodalom* fontosságára: csak akkor tudjuk, hogy mi az új eredmény, ha tudjuk, hogy *mihez képest*. Tehát – sok egyéb ok mellett – azért is ismerni kell a vonatkozó szakirodalmat, hogy nehogy újra felfedezzük a spanyolviaszt.

Az újdonság skálája a senki által soha nem ismert dolgok felfedezésétől a valaha széles körben ismert elmélet, jelenség, szerző, szöveg újrafelfedezéséig terjedhet. Az újrafelfedezés fogalma ugyanakkor csak néhány megszorítással használható: sem az elavult művek felhasználása, idézése, sem a tudományos közösség által voltaképpen ismert szerző vagy elmélet bemutatása nem nevezhető újrafelfedezésnek. Csak akkor beszélhetünk újrafelfedezésről, ha az egykori szerző és a jelen között a hagyománytörténeti folytonosság valamiért megszakadt. Jó példa erre a rendszerváltás utáni korszak Hajnal István-*reneszánsza*, mely esetben a neves történész, aki korábban – a marxista történetírás hegemoniája miatt – kikerült a tudományos köztudatból, majd az ideológiai korlátok megszűnése, illetve a médiatörté-

net iránti nemzetközi érdeklődés kialakulása nyomán rendkívül aktuális, kutatott és hivatkozott szerzővé vált. (Hajnal újrafelfedezéséről lásd Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996, Új Mandátum; valamint Lakatos László /szerk./: *Hajnal István*. Budapest, 2001, Új Mandátum.)

2. Körülhatároltság

A tudományos írásmű valamely jól meghatározott kérdés megválaszolását, egy körülhatárolt probléma megoldását, egyértelműen definiálható jelenségkör elemzését nyújtja. Természetesen egyetlen értekezésen belül lehetnek részkérdések, részszempontok, melyek a szerkezetben, például alfejezetek elkülönítésében és ezek sorrendjében is tükröződnek, de ezeknek egyetlen jól meghatározott kérdésfeltevésben, problémafelvetésben kell összegződniük. Ha a tudományos szöveg több, egymástól független problémakört tartalmaz, akkor vagy rossz a kérdésfeltevés (nincs eldöntve, hogy miről is szól a dolgozat), vagy gazdaságtalan a kivitelezés (több értekezés anyaga zsúfolódik egyetlen közleményben).

A téma és a mondanivaló körülhatároltságát elősegítik a következő műveletek és szempontok. Először is határozzuk meg a téma terjedelmét! Ezt segíti a megfelelő hipotézis megfogalmazása, mely célra- és lényegre törőbbé teszi vizsgálódásainkat, továbbá ennek megfelelően fogalmazás módunkat is. A különféle elméletek, fogalmak, elemzési eljárások bevezetésekor használjunk definíciókat. A definíciók egyrészt érthetővé teszik az olvasó számára, hogy mire is gondolunk pontosan, mondjuk a szimbólum, a rítus, a nyilvánosság vagy a diskurzus szavak használatkor, illetve bennünk, szerzőkben is tudatosítják, hogy a továbbiakban a definíciókba foglalt meghatározásokhoz kell tartanunk magunkat. Az általunk használt elméleteket és tudományos fogalmakat illetően ügyeljünk ezek határaitra, érvényességi és illetékességi körére. Dávidházi Péter józanul érvelő szavai az irodalomkritika műveléséhez kapcsolódnak, de – megváltoztatva a megváltoztathatókat – bármely diszciplína képviselői számára is tanulságosak. „Irodalomelméleti iskolák tündöklése és bukása közt nem egyszer tapasztalhattuk, hogy egy eredetileg szűkebb partok közé szánt tételt itthoni divatja túlbuzgón kiszélesített; a mérsékelt formájában másutt termékenynek bizonyult gondolat nálunk kicsapott medréből, s parttalan árként pusztítva sodort el mindent, ami eredetileg jótékonyan tagolta, sövényt, jelzőkarókat, gátakat” (Dávidházi 1998, 312. p.).

A körülhatároltság egy másik dimenzióját alkotja a distinkció, a különbségtétel kérdése. Általában véve tartózkodjunk a túlzottan holisztikus megközelítések-től! A tudományos kérdések holisztikus (egészszelvű) megközelítése – melyet gyakran a „minden mindennel összefügg” kicsit gunyoros formulájával összegezznek – nagyon könnyen parttalaná és követheletlenné teheti vizsgálódásainkat. A holisztikus megközelítés veszélyei a következők lehetnek. Egyrészt, nem lehetünk minden kérdésben egyformán illetékesek. Így például a nyelv működése nyilvánvalóan kapcsolódik az agyműködéshez, de ez nem jelenti azt, hogy minden nyelvészeti szövegnek feltétlenül hozzá kell szólnia az agy fiziológiájá-

nak és a neurológiának a kérdéseire. Másrészt a holisztikus megközelítés során a szerző és az olvasó egyaránt könnyen elvesz a sokféle megközelítés között. Végül, miközben az egészre kerül a hangsúly, a fontos speciális problémák ellaposodnak, vagy jelentéktelenné válnak: az egészelvűség „mélysége” könnyen sekélyessé alakulhat. „A dolgokat nem lehet szétválasztani. Minden mindennel összefügg” – ezzel a gyakran hallható kijelentéssel kezdődik Nádasy Ádámnak a dolgok és jelenségek holisztikus megközelítését bíráló írása. A szerző kíméletlenül elutasítja ezt a megközelítést: „a szétszakíthatatlan szerves egészre való hivatkozás a dilettánsok legbiztosabb mentsvára. Aki azt mondja, hogy a zene csodálatos szövetét nem lehet taktusok halmazára, akkordokra meg előjegyzésekre szétvagdalni, az nem zenész” (Nádasy 1994, 383. p.). Erre a mindenhol egységet kereső és látó felfogásra a szerző oly módon reagál, amit tanulságképpen minden szerző megfogadhat: „A dolgokat nem könnyű szétválasztani, de csak úgy derül ki, hogy milyenek” (Nádasy 1994, 383. p.).

Végül, fontos szem előtt tartani, hogy a holisztikus szemlélet – minden hasonlóság és esetleges érintkezési pont dacára – *nem azonos* az interdiszciplináris megközelítésmóddal. Az interdiszciplináris eszközökkel végzett, tehát a tárgyat többféle tudományág együttes, egyidejű felhasználásával vizsgáló kutatások esetében a sokféleség az eszközök, fogalmak, szempontok diszciplináris összetettségére, és nem a tárgy mérhetetlen komplexitására vonatkozik. Ugyanakkor az interdiszciplináris szemlélet ellenzői gyakran e tudományos megközelítésmód esetleges holisztikus voltára hivatkoznak. Az interdiszciplináris kutatások fénykorában, amely a hatvanas-hetvenes évek strukturalista korszakára helyezhető, valóban holisztikus ízt adott egyes vizsgálódásoknak a „minden nyelv”, „minden jel”, „minden struktúra” kijelentéseken alapuló felfogás. Ugyanakkor napjainkra az interdiszciplináris szemlélet annyira részévé vált a normál társadalomtudományos gyakorlatnak, hogy ezek az ellenérzések (a kivételeket nem számítva) meglehetősen elhalványultak.

3. Világosság

Az ellenőrizhetőség kevésbé formális, inkább a szöveg megformáltságán keresztül érvényesülő feltétele a *világosság* és az *áttekinthetőség*. Mindez voltaképpen az érthetőség kommunikációs normájához tartozik, s a kettő nem szétválasztható, hiszen csak azt az állítást ellenőrizhetjük, amelyet megértettünk. A zavaros, túlbonyolított, szerkesztetlen szövegek szerzői éppen ezt használják ki – ha szerencsésük van. Egyébként pedig senki se pazarol energiát az ilyen szövegek megértésére. A szerzőnek világosan és az olvasó által is követhetően be kell mutatnia azokat a lépéseket, ahogyan a kiindulópontoktól eljutott a következtetésekig. A világosság ellentéte a homályosság. A homály részben a mondanivaló tulajdonképpeni hiányából, részben az általunk használt kifejezések definiálatlanságából, részben a mondatok, gondolatok fegyelmzetlen egymásra zsúfolásából, halmozásából adódik. „Az immanens homály abból is fakad, hogy bár tudjuk, mit akarunk mondani, túl sok

mindent akarunk egyszerre közölni. Nem szerkesztjük, nem tagoljuk a mondánivalónkat. A mondatok egymásra tornyosulnak, összefolynak, egy mondatban háromfélét is el karunk mondani” (Szabó 1997, 32. p.). A közlésre, az információátadásra, a meggyőzésre irányuló tudományos szövegek esetében különösen lényeges a „Te-szemlélet” (lásd Szabó 1997, 32–33. p.), vagyis annak tudatosítása, hogy mindig valakihez beszélünk, és – egyébként önmagunk érdekében is! – meg kell adnunk neki a lehetőséget, hogy megértse mondanivalónkat. „Világosnak tehát nem általánosságban kell lennünk, hanem mindig azok számára, akik éppen hallgatnak, vagy olvasnak bennünket” (Szabó 1997, 33. p.). Végül, itt említhető a *ki-fejtettség* kérdése is. A jól kifejtett gondolatmenetben nincs kihagyott-átugrott részlet, nem szabad arra kényszeríteni az olvasót, hogy találgasson, vagy a homályban tapogatózzon a szerző gondolatmenetét illetően!

4. Ellenőrizhetőség

Az ellenőrizhetőség ugyancsak több részletkérdést foglal magába. Része a logikusság: a tudományos értekezés olyan *állításokat* tartalmaz, melyekről eldöntheti az olvasó – hiszen az értekezés sajátos kommunikációs eszköz, az olvasónak írjuk, legyen az a „tudományos közösség” absztrakt kategóriája vagy egy professzorunk –, hogy igazak vagy hamisak. Nem minden szövegben szükséges teljes szigorral dönteni az igaz és a hamis között; egy hipotézis, egy következtetés vagy egy értelmezés esetében azt is tudnunk kell, hogy állításaink megfeleltethetők-e a *biztosan igaz* és a *biztosan hamis* (kizárt, hogy igaz) közötti skála valamely fokozatának, ilyenkor használhatjuk a valószínű, elképzelhető, feltételezhető szavakat (Lásd Dávidházi 1998, 305–320. p.).

A tudományos értekezés gondolatmenete annyiban is logikus, hogy érvelő jellegű; a premisszákból (a konklúziót indokoló, alátámasztó állításokból) következnie kell a konklúciónak, tehát annak az állításnak, melynek igazságáról a szöveg érvelése, illetve a szöveg szerzője meg szeretné győzni olvasóját (Margitay 2004, 65. p.). Ugyancsak az ellenőrizhetőséget segítik a pontos, visszakereshető szakirodalmi utalások is. A szakirodalmi hivatkozás nem afféle díszítménye a tudományos szövegnek, hanem ez biztosítja annak lehetőségét, hogy az olvasó utánajárhasson az idézett szakirodalomból következő állításoknak, meggyőződhessen arról, hogy a szakirodalom egyes helyeire vonatkozó értelmezések, következtetések mennyire megalapozottak.

5. A szakmai diskurzus

A tudományos írásművet illetően hangsúlyozni kell – akár a tautológia látszatát is kockáztatva –, hogy az ilyen írásmű egyrészt megfelel a tudományos értekezés műfaji szabályainak, másrészt a szakmai térben, szakmai diskurzusban jelenik meg. A tudomány e tekintetben egyrészt konzervatív, másrészt szigorúan őrzi sa-

ját határait. Ezeket a határokat csak a nagyon eredeti, forradalmi felismeréseket megfogalmazó szerzők, illetve a teljesen tudatlan kívülállók léphetik át. Ez esetben nem egyszerűen a „cipész maradj a kaptafánál” jellegű helyreutasításról van szó! Nekünk mint szerzőknek is mérlegelni kell, hogy milyen látszatot óhajtunk kelteni. A dialógus mint tudományos műfaj használata például az ókortól a reneszánszig magától értetődő volt, és még újabban is születnek dialógus formában tudományos művek (például Rényi Alfréd: *Dialógusok a matematikáról*. Budapest, 1966, Akadémiai), de meghökkentenénk tanárunkat, ha diplomamunkánkat párbeszéd formájában írva szeretnénk benyújtani. Vagy: a tudományos ismeretterjesztés új lehetőségeit kereső könyvkiadók partnerek lehetnek egy, a marxizmus, a rockzene, a feminizmus stb. történetét bemutató képregény kiadásában (lásd például Wattkins, S. A. – Rueda, M. – Rodriguez, M.: *Nesze neked feminizmus!* Ford. Farkas Zsolt. Budapest, 1996, Ikon), de ilyen művet aligha lehet szemináriumi dolgozatként vagy diplomamunkaként benyújtani. Ugyancsak fontos a közlés fóruma: egy napilap cikke vagy egy bulvárlap bejelentése aligha fog tudományos forradalmat kiváltani, mint ahogy valamely rajongói-szubkulturális *homepage* szövege is – legyen bármilyen eredeti – szükségszerűen kívül marad a szakmai téren és diskurzuson. Végül, a szakmai beszédrend kérdése sokat számít az újdonság és eredetiség követelményének megítélésénél is. Nem csak a kezdő szerzők, hanem érett fővel bíró kutatók is olykor úgy képzelik el az eredetiséget, hogy valamilyen bizarr, az abszurditás határát súroló ötlettel hozakodnak elő, vagy körömszakadtáig ragaszkodnak valamilyen soha senki által el nem ismert elmélethez. Az ilyen szerzők szeretik a kutatás szabadságát, a szellemi nyitottság fontosságát, illetve az akadémiai üzem zsarnoki terrorját emlegetni! Ennek ellenére – különösen, ha a dolognak tétje van, például egy vizsgahelyzetben szeretnénk átvergődni – tanácsos nem belefogni az olyan témákba, mint a vízből készíthető benzín rejtélye vagy az intelligencia földön kívüli eredetének kérdései.

6. Elméleti-módszertani tudatosság

A legtöbb tudományos probléma eleve valamilyen elméleti-módszertani mezőben fogalmazódik meg, ezért a hozzászólás is többnyire a keretet adó összefüggésben képzelhető el. Ezt átlépni nehéz, majdnem lehetetlen, miként Geréby György írta egy helyen: a sakkozó nem fogadja el a vízilabdaedző utasításait (Geréby György: *Ars contemplativa*. In Beke László és mások /szerk./: *Tartóshul lám*. Budapest, 1985, Bölcsészindex, 87. p.). A tudományos szocializáció során a szerző többnyire elsajátít néhány elméletet vagy módszertani megközelítést, amelyet használ, illetve használni szeretne. Tehát kérdéseit a fenomenológia, a pszichoanalízis, az analitikus filozófia, a rendszerelmélet, a feminizmus stb. sajátos nyelvén teszi fel, illetve válaszait ezen a nyelven próbálja megfogalmazni. A választásnak különféle motívumai lehetnek: a témavezető érdeklődése, a tudományos divatok, az intézmény tudományos profilja, a karrier mérlegelése stb. Az elméleti-módszertani tudatossággal kapcsolatban hangsúlyozni szeretném, hogy

valóban *tudatosságról* és nem elkötelezettségről beszélek. Az egyes módszertani-elméleti iskolák egyedül üdvözítő erejében való vak hit és az ebből eredő módszertani türelmetlenség ugyanolyan káros lehet, mint az elméleti iskolázatlanság. Nem baj, ha eklektikusak vagyunk, csak legyünk tisztában a felhasznált elméletekkel, illetve azok határaival, magyarázóerejével.

Feladatok

(1)

A szakirodalmat úgy érdemes olvasni, hogy közben választ keresünk az alábbi kérdésekre: milyen szakirodalmat használ a szerző? Milyen fogalmi-nyelvi eszközök segítségével dolgozza fel a témát? Milyen empirikus forrásokból meríti a vizsgált témára vonatkozó értesüléseit? Válasszunk ki egy tetszőleges (társadalomtudományos vagy humántudományos) tanulmányt, és elemezzük a fent megadott három szempont alapján! Három ajánlott szöveg a feladathoz:

– Csizmadia Ervin: A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed* (5), 1994. ősz, 129–174. p.

– Hammer Ferenc: Közbeszéd és társadalmi igazságosság. A Fókusz szegénységábrázolása. *Médiakutató*, 2004. tavasz, 7–24. p.

– Horváth Sándor: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban. *Korall*, 2000. nyár, 119–136. p.

(2)

Olvassuk el Babits Mihály és Lukács György alábbi két cikkét! Elemezzük az olvasottakat: mit értenek a szerzők „homályosságon”, illetve milyen elvi, tudományos, kritikai előfeltevések idézték elő a közöttük kibontakozó vitát?

– Babits Mihály: A lélek és formák. In uő: *Esszék, tanulmányok*. 1–2. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 1. kötet, 157–159. p.

– Lukács György: Arról a bizonyos homályosságról. In uő: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Budapest, 1977, Magvető.

Kislexikon

DISKURZUS: beszédmód vagy beszédrend. Foucault szerint a tudományos, politikai, művészeti és egyéb diskurzusok nem csak szimbolikus jelentések hordozói, hanem a hatalomgyakorlás, az ellenőrzés, a kizárás eszközei (lásd Foucault 1998, 50–74. p.).

ELMÉLET: szisztematikus és koherens fogalmakból álló keret, melynek célja a megfigyelt adatok magyarázata, értelmezése.

HIPOTÉZIS: valamely dolog, jelenség, jelenségkör természetét illető, az elmélet-

A TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ

ből levezetett, pontosan meghatározott, ellenőrzött feltételezés. A kutatás a hipotézis ellenőrzésére szolgál (lásd Babbie 2003, 60. p.).

RELEVANCIA: a kutató által használt módszer vagy elmélet helyénvalósága. A releváns megközelítések megfelelnek a vizsgált probléma vagy jelenségkör természetének. H. P. Grice kommunikációfelfogása nyomán azt is mondhatjuk, hogy a releváns kijelentés (módszer, elmélet) kapcsolódik a vizsgálódás tárgyához, illetve hozzájárul a probléma megoldásához (lásd Margitay 2004, 44. p.).

RENDSZERELMÉLET: a világ jelenségeinek holisztikus (egész-elvű) megközelíté-

se, mely mind a társadalmat, mind az élő szervezetet rendszerek és részrendszerek kapcsolatának, illetve a rendszer elemeinek, valamint az elemek relációi összességének tekinti. Főbb képviselői: L. von Bertalanffy, H. Maturana biológusok, illetve N. Luhmann szociológus.

STRUKTURALIZMUS: a társadalmi-kulturális jelenségeket (a tárgyak rendszere, divat, építészet, film, mítoszok stb.) a természetes emberi nyelv struktúráinak mintája nyomán leíró-osztályozó tudományos módszer, illetve szemlélet. Főbb képviselői: R. Jakobson nyelvész, Ch. Metz filmkritikus, R. Barthes irodalomtudós, C. Lévi-Strauss kulturális antropológus.

Szakirodalom

- Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, 1999, Balassi.
- Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Ford. Csontos László. Budapest, 1987, Kommunikációs Kutatóközpont.
- Dávidházi Péter: A kritika iskolázottsága. In uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, 1998, Argumentum, 305–320.
- Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Budapest, Gondolat, 1991.
- Fehér Márta: *A tudományfejlődés kérdőjelei*. Budapest, 1983, Akadémiai.
- Foucault, Michel: A diskurzus rendje. Ford. Romhányi Török Gábor. In Foucault: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, 1998, Pallas – Attraktor, 50–74.
- Gyurgyák János: *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, 1996, Osiris.
- Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. Ford. Ambrus Gergely és mások. Budapest, 1998, Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Merton, Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Ford. Balogh Zoltán, Dupcsik Csaba. Budapest, 2002, Osiris.
- Nádasdy Ádám: A nyelv végtelen gazdagsága. *Budapesti Könyvszemle*, 1994. ősz, 383–384. p. (Új kiadása: Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről és nyelvészetről 1990–2002*. Budapest, 2003, Magvető, 58–61. p.)
- W. Wartofsky, Marx: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába*. Ford. Békés András, Vámosi Pál. Budapest, 1977, Gondolat.

II. FEJEZET

A TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ MŰFAJAI

- tanulmány
- monográfia
- kritika
- szövegkiadás
- esszé
- egyéb műfajok

A *műfaji szabályok* megismerése elengedhetetlen. Ahogy egy novella írójának ismernie kell a novella műfaját, vagy ahogy egy riport írójának ismernie kell a riport elkészítésének szabályait, úgy egy értekezés vagy kritika írójának is ismernie kell az értekezés, illetve a kritika műfaját. A műfaji szabályok egyrészt hasznos *segédeszközök*, ezek segítségével könnyebben, hatékonyabban, célratörőbben meg tudjuk írni a szöveget, másrészt *normák*, azaz több-kevesebb szigorúsággal rögzítik azokat az előírásokat, melyeknek meg kell felelnie a szövegnek. De a műfaji ismeretek segítséget nyújtanak a *tájékozódáshoz*, hozzájárulnak az általunk olvasott tudományos szövegek „helyi értékének” felismeréséhez is. A szakirodalmi források értékének, használhatóságának megítélésénél lényeges, hogy egyértelműen fel tudjuk ismerni: tudományos értekezésről, ismeretterjesztésről, tudományos eszszéről van-e éppen szó. Felmerülhet a kérdés, vajon miért kell megismerkedni több tudományos műfajjal is, amikor esetleg csak a tanulmányírás szabályaira lenne szükség? Általánosságban azt mondhatjuk erre, hogy a kutatói-oktatói pályára lépve bárkivel előfordulhat, hogy meg kell írnia egy-egy könyvismertetést vagy kritikát, és egy doktori disszertáció megírása már több tudást és gyakorlatot igényel, mint egy tanulmány. Továbbá: a tudományos műfajok *építőelemek* is egy nagyobb szövegben. Így például a tudományos kritika műfaja szempontokat nyújt egy terjedelmesebb tanulmány esetében a szakirodalom feldolgozásához, értékeléséhez, illetve a jó érveléshez, a szemle műfaja a szakirodalom átfogó áttekintéséhez, az esszé műfaja a gördülékenyebb, szemléletesebb megfogalmazáshoz ad segítséget.

1. A tanulmány (tudományos értekezés)

A *tudományos értekezés* – vagy tanulmány – műfaját szeretném elkülöníteni a tudományos közlés egyéb formáitól, és elsőként ezzel az alapvető műfajjal foglalkozni. Ennek okai a következők:

Praktikus ok. A tudományos értekezés azért alapvető műfaj, mert határain belül csupán egyetlen, jól meghatározott, tudományos problémát tárgyalnak, vagy néhány olyan részproblémát, melyek egy jól meghatározott problémában összegezhetők. A tudományos értekezés tehát különbözik (például) a monográfia összefoglaló, szintetizáló, több különálló kérdéskört összegző karakterétől.

Pedagógiai ok. A felsőoktatásban a publikációs mérceként (szemináriumi dolgozat, szigorlati dolgozat, tudományos diákköri dolgozat, szakdolgozat) szolgáló legfontosabb írásművek műfaji mintája a tudományos értekezés, és nem – mondjuk – a kritika (mely túl részleges) vagy a monográfia (mely túl átfogó). A tudományos értekezés írásán keresztül lehet a legjobban elsajátítani a tudományos közlés szabályait, illetve – a tanár szemszögéből nézve a dolgot – mérni azt, hogy a hallgató mennyire van birtokában ezeknek.

Tudományszervezési ok. A tudományos kutatás legfontosabb eredményeit többnyire – a kivételektől most eltekintve – rangos *szakfolyóiratok* közlik, melyeknek meghatározó cikktípusa az értekezés. „A tudomány a folyóiratokban születik” – fogalmazza meg a természettudományok körében már-már normatív érvényű, de a társadalomtudományok területén is egyre jobban tért hódító felfogást Szijártó Zsolt (Szijártó 1991, 110. p.). Ezért a tudományos értekezés a tudományos közlés alapvető formája, a tudományos életben többnyire fontosabb szerepet játszik, nagyobb hangsúllyal bír, mint a terjedelmesebb, látványosabb monográfia. Az értekezés prioritása mellett szól a monográfiával szemben a gyorsaság is: a megírás és a közlés jó esetben egy hónap alatt is végbemehet, míg a monográfia előkészítése, megírása, kiadása évekig eltart. A tudományos versenyben és a minősítésekért végzett munka szoros időhatáraiban a hónapokig, esetleg évekig tartó várakozást a szerzők nem mindig engedhetik meg maguknak.

2. A monográfia

A monográfia a tudományos írásmű nagyobb lélegzetű, terjedelmesebb műfaja. Míg a tanulmányt, értekezést, közleményt jellemzően a szakfolyóiratok közlik, addig a monográfia általában könyv. A monográfia legfontosabb tulajdonsága – a szó jelentése is erre utal –, hogy egy meghatározott szempontra fókuszálva *írja le* tárgyát. Az egy tárgyra koncentrációt hangsúlyozza Eco definíciója is: „A monográfia egyetlen téma tárgyalása, és mint ilyen, ellentétben áll az »irodalomtörténettel«, kézikönyvvel vagy enciklopédiával. Ezért monografikus egy olyan írás, mint A »fordított világ« témája a középkori írók műveiben. Sok író tárgyal, de csak egy bizonyos téma szempontjából (vagyis annak a példázat, paradoxon vagy mese címén felvetett képzeletbeli hipotézisnek a szempontjából, hogy a halak a levegőben repülnek, a madarak a vízben úsznak stb.)” (Eco 1991, 28. p.).

A legtöbb monográfiának az egyetlen tárgyra történő összpontosítás mellett van valamiféle összegző-szintetizáló jellege is. „Az összefoglaló monográfia: könyv, a téma vezető szakértői készítik, s ebben az adott témakörből a kutatási előzményeket és a saját kutatási eredményeket, kiegészítéseket is közlik” (Majoros 1997, 16. p.). További kettősség, hogy a monográfia összefoglaló jellegének köszönhetően nagymértékben támaszkodik a korábbi kutatásokra, tudományos eredményekre, ugyanakkor – szerkezetének, koncepciójának, jellegzetes megközelítésmódjának köszönhetően, de akár új kutatási eredményeit, sajátos értelmezéseit tekintve is – új tudományos eredményeket is tartalmaz.

A monográfia tárgya szinte bármi lehet, de megfigyelhetők jellegzetes tárgyak és szempontok a monografikus témaválasztást és feldolgozást illetően. Ilyen, jellegzetesen monografikus témák a következők: életpálya, életrajz, életmű, stílusirányzat, műfaj, folyóirat, illetve a történelmi vagy egyéb (művészet-történeti, irodalomtörténeti, zenetörténeti) korszakok. Ennek megfelelően a monográfia műfaját tovább osztályozhatjuk annak alapján is, hogy mi az a tárgy, szempont, kérdéskör, melynek szintetizáló feldolgozására a monografikus írásmű vállalkozik. Ennek megfelelően, de nem mindig élesen elkülöníthetően, létezik például:

- **életrajzi monográfia**

Oplatka András: *Széchenyi István*. Budapest, 2005, Osiris.

- **életmű-monográfia**

Krul, Wessel: *Egy korszerűtlen történész. Johan Huizinga élete és művei*. Ford. Balogh Tamás. Budapest, 2003, Széphalom Könyvműhely.

- **korszak-monográfia**

Cadwick, Owen: *A reformáció*. Ford. Szabó István. Budapest, 1998, Osiris.

- **stílusmonográfia**

Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete. A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*. Ford. Görög Livia. Budapest, 1980, Gondolat.

- **problémamonográfia**

Radnóti Sándor: *Hamisítás*. Budapest, 1995, Magvető.

- **műfaj-monográfia**

Szávai János: *Az önéletírás*. Budapest, 1978, Gondolat.

- **folyóirat-monográfia**

K. Nagy Magda: *A Válasz*. Budapest, 1963, Szépirodalmi.

Izgalmas kivételként, afféle hibrid műfaj megalkotására tett kísérletként említhető Földényi F. László szótár-monográfiája: *Heinrich von Kleist. A szavak hálójában*

(Pécs, 1999, Jelenkor). Földényi formabontó vállalkozása szótári címszavak formájában dolgozza fel Kleist munkásságát, így a monografikus feldolgozásmódot elutasító gesztusai ellenére éppen a monográfia műfajának „megszüntette megőrzésére” tesz kísérletet.

A monográfia bizonyos tekintetben paradox műfaj, ezért is sorolható a nehezebbek közé; többnyire a gyakorlottabb, tapasztaltabb szerzők írnak monográfiákat. Hol a paradoxon? A monográfiák szerkezetét általában egy sajátos rész/egész viszony határozza meg, mely több szinten is megragadható. A korábbi kutatások szintézise, de újszerű, eredeti tudományos teljesítménynek is tekinthető. Továbbá, a monográfia elnevezés *egyszempontú* feldolgozást ígér, de általában ez az egy szempont csak egy nagyon alaposan feltárt kontextuson keresztül különül el a történeti-kulturális háttértől. Ennek köszönhetően a stílusmonográfiák általában korszakmonográfiák is egyúttal, a műfaj-monográfiák és a korszakmonográfiák pedig problémamonográfiáknak is tekinthetők; és így tovább.

A terjedelmet tekintve szokás beszélni *kismonográfiáról*, illetve *nagymonográfiáról* is. Kiváló kismonográfiákat adott ki az Akadémiai Kiadó „A múlt magyar tudósai” elnevezésű sorozatában, itt jelent meg például Dömötör Tekla Honti Jánosról írott kismonográfiája (Dömötör Tekla: *Honti János*. Budapest, 1975, Akadémiai). A nagymonográfia műfajának talán legnagyobb szabású példája a magyar tudományosságban, pontosabban a magyar irodalomtörténet-írásban Szabolcsi Miklós többkötetes vállalkozása, mely József Attila pályáját mutatja be. E nagymonográfia egyes kötetei a következők: Szabolcsi Miklós: *Fiatál életek indulója*. Budapest, 1963, Akadémiai; *Érik a fény*. Budapest, 1977, Akadémiai; *Kemény a menny*. Budapest, 1992, Akadémiai; *Kész a leltár*. Budapest, 1998, Akadémiai. (Szabolcsi művéről lásd Tverdota György: Egy beteljesedett vállalkozás; www.epa.oszk.hu).

A publikációs gyakorlatban az is előfordul, hogy valamely szerző már megjelent tanulmányait gyűjti össze afféle monografikus keretbe. Ehhez önmérsékletre van szükség – ki kell hagyni azt, ami nem illik a képbe –, másrészt arra, hogy a szóban forgó tanulmányok valóban kapcsolatban legyenek egymással, és így létrejöhessen a monográfiaszerű összkép. Példa erre Radnóti Sándor *„Tisztelt közönség, kulcsot te találj...”* című kötete (Budapest, 1990, Gondolat), melyben a szerző a modern „esztétikai mozgástér” pólusainak érzékeltetéséhez, fejezetekként helyezte egymás mellé stílustörténettel, művészettörténeti módszerrel, befogadással és tömegkultúrával foglalkozó tanulmányait. Ezt a szerzői ajánlat is megerősíti: „Az e kötetbe összegyűjtött tanulmányaim különböző alkalmakból vagy alkalmaktól függetlenül keletkeztek több mint egy évtized alatt, de programjuk olyan szorosan összefügg, hogy [...] fejezetekként bocsáthatom most az olvasó elé” (Radnóti, i. m. 292. p.).

3. A kritika

A monográfiáról az imént állapítottuk meg, hogy nem kezdő szerzőknek való, nos, a kritikaírás művelésével éppen ellenkező a helyzet, az értekezés szabályainak begyakorlása mellett a tudományos kritika (bírálat) az a műfaj, amelyből a kezdő szerző a legtöbbet tanulhat. Miért?

A TUDOMÁNYOS ÍRASMŰ MŰFAJAI

- Az új eredmények, fejlemények publikálása mellett a legfontosabb a bírálólat, mellyel a tudományos közösség az új produkciókat fogadja.
- A bírálólat műfaja megtestesíti és fejleszti azt az általános kritikai szellemet, amely a színvonalas tudományos működés és közlés alapfeltétele.
- A bírálólatok olvasása és írása során fontos szerzőkkel, irányzatokkal, elméletekkel ismerkedhetünk meg. Megtanuljuk, hol vannak saját szakterületünket illetően a súlypontok, melyek a vitás kérdések, az új fejlemények, a biztosan zsákutcákhoz vezető kérdések és hasonlóak. A *fontos szerzőket* nem a tekintélyelv miatt említettem: az ő műveikből tudjuk kiírni a releváns szakirodalmat, ismerhetjük meg a leginspirálóbb kérdéseket. A fontos szerzők többnyire (nem mindig!) jó szerzők is: írásaikból sokat tanulhatunk, olvasásuk alapján fejleszthetjük stílusunkat, íráskészségünket.
- A kritikai szöveg (mint műfaj) olyan alap, mely a leginkább integrálható az értekezés szövegébe. Hiszen ott is ismertetni-értékelni kell a vonatkozó szakirodalmat, és a kritikai nyelv elsajátítása jó szolgálatot tesz a fogalmak, szerzők, irányzatok rendszerezése, elhelyezése, pongyola, de szemléletes kifejezéssel élve: „kezelése” során.

A kritikai műfajok

Nagybírálat, tanulmány-kritika. A kritika műfaját több alfajra oszthatjuk. A kritikai szövegek hierarchiájában talán a „nagybírálat”, avagy „tanulmány-kritika” áll legfelül. Ez valamely könyv bírálata kapcsán írott tanulmányterjedelmű szöveg, mely nem csupán ismerteti a bírált könyv módszerét, gondolatmenetét, főbb állításait, hanem elhelyezi azt a szerző egyéb műveinek, a kapcsolódó tudományterület legújabb fejleményeinek kontextusában. Ilyen tanulmány-kritikákat olvashatunk a *Budapesti Könyvszemle* (BUKSZ) *Bírálat* rovatában. Előfordulhat, hogy az ilyen kritika később fontosabbá válik a szóban forgó tudományterület szempontjából, mint a bírált könyv. Ennek a műfajnak azonban hátrányai is vannak. Egyrészt háttérbe szorul ebben az esetben a kritika egyik alapkövetelménye, hogy a szerző célratörően, összefogottan, pontosan fejtse ki véleményét a bírált könyvről: a nagyobb terjedelem teret enged a fogalmazásbeli kényelmességnek és az elkalandozásoknak. Általában is jellemző, hogy a nagybírálat inkább tanulmány egy könyv ürügyén, mintsem valódi kritika.

Bírálat (kritika). A bírálólat elsősorban a könyv gondolatmenetének, érvelésének bemutatására, a fogalmazásbeli, módszertani, érvelési problémák, esetleges fogytékosságok kimutatására törekszik. A kritika természetesen nem csak elmarasztalhat, hanem *méltathat* is valamely művet. A jó kritika valójában három szempontot érvényesít egyszerre: felkelti az érdeklődést a bírált mű iránt; kritikai véleményt alkot róla; végül kontextusba helyezi a művet. Ez utóbbi megint csak összetett szempont, egyrészt kontextusba helyezi úgy, hogy ismerteti a mű kontextusát (tudományos probléma, a terület újabb fejleményei és publikációi, esetleg a probléma rövid története) és a mű ehhez való kapcsolatait, másrészt egy sa-

játos kulturális integrációt végez: a bírálaton keresztül a kortárs kultúra részévé teszi a bírált művet. Gondoljunk csak bele: azt, hogy mit gondoltak a kortársak egy száz évvel ezelőtt kiadott könyvről, jórészt a kritikákból tudjuk meg.

Ismertetés (recenzió), kiskritika. Az ismertetés és kiskritika műfajával egyrészt a tudományos és kulturális folyóiratok szemle rovatában találkozhatunk, másrészt a napilapok és hetilapok kritikai rovatában. A kiskritika a tudományos vagy a kulturális sajtó alapvető tájékoztatási feladatkörét látja el, felhívja az olvasók figyelmét arra, hogy milyen művek jelentek meg az egyes szakterületeken, ezekben mi olvasható, és röviden – sokszor nem is különálló értékelő-bíráló részben, csupán fogalmazásmódján, hangsúlyain keresztül – véleményt mond a bíralt könyvekről.

Szemle. A szemle mint önálló kritikai műfaj – tehát nem a lapok szemle rovatáról beszélünk itt – egy tudományterület vagy problémakör irodalmát tekinti át; nem a művek részletes bírálatára, mint inkább a megjelent műveken keresztül megragadható tudományos körkép megalkotására, az összkép mérlegének megvonására vállalkozik. Ennek köszönhetően a legtöbb szemle kissé mozaik-szerű, és némely tekintetben az *annotált bibliográfiára* vagy a *bibliográfiai esszére* hasonlít.

Kritikai kultúra és kritikai diskurzusok

A kritika – itt a tudományos kritika és a műkritika változatait egyaránt tekintve – nem csak bírálat, és főleg nem valamiféle bírói ítéletozatal, hanem a kultúra működésének része. A kritikát olyan kulturális gyakorlatként is értelmezhetjük, mint amelynek célja egy összefüggő *mint*a (azaz koherens gondolkodói-kritikai paradigma) felmutatása. A módszeres kritikai gyakorlat – mint Szijártó Zsolt a *Budapesti Könyvszemle* írásai kapcsán hangsúlyozza – „fel tudja mutatni a tudományos diskurzus mintáját, magában megtestesítve egy olyan tudományoszményt, ahol a kritika, a művek bírálat, nézetek ütköztetése magától értetődő folyamat” (Szijártó, 1991, 114. p.). E feladatkör mellett a kritika a művek értelmezésén és közvetítésén keresztül *bővíti kulturális szótárunkat*. E bővítés során megy végbe az „újabb és különbözőbb beszédmódok felfedezése, alternatív tudáskészletek beépítése a normáltudományos diskurzusba” (Szijártó 1991, 110. p.). A kritika és a kritikus munkája jellegzetes *közvetítő* szerepkörrel is rendelkezik. A kritikus megismerteti a művet a közönséggel, javaslatokat tesz az értelmezésre, véleményt fogalmaz meg a mű jelentőségével kapcsolatosan. E közvetítő funkció nélkül a mű és a közönség két egymástól elszigetelt képződmény, illetve világ maradna. „A műalkotás és a befogadó közötti közvetítő véleménye nem maradhat meg magánkörben, illetve szakmai körben. A kritikus nyilvánosságra hozza, a közönség elé lép vele és publikus beszélgetést kezdeményez. A befogadás módjára és az értékelésre vonatkozó javaslatát *közvéleménnyé* kívánja változtatni” (Radnóti 2000, 17. p.). Végül, a kritika fontos szerepköre a *kulturális környezet elsajátítása*, humanizálása, otthonossá tétele. A kritika feladata ily módon „a kulturális természet tuda-

tos humanizálása, saját képünkre igazítása”. Tehát a kritikai kultúra „ismerős vidékké – tájjá, otthonná – változtathatja a bennünket övező, alapjában inhumánus, idegen kulturális teret” (Szijártó 1991, 109–110. p.).

Kritikai folyóiratok

A tudományos folyóiratok, szakfolyóiratok magától értetődően, a kulturális és irodalmi lapok pedig döntő többségükben működtetnek kritikai rovatot. Az itt megjelentetett írások sok hasznos információt tartalmaznak a szóban forgó szakterület újabb fejleményeiről, a szakmai vitákról, továbbá az olvasó az ismertetett kiadványok színvonaláról, értékéről, tudományos és kulturális jelentőségéről is tájékoztatást kaphat. E lapok mellett vannak kifejezetten kritikai folyóiratok is, melyek elsősorban bírálatokat közölnek, és ezek mellett csak kisebb részben jelentetnek meg rövidebb esszéket, problémafelvető vagy a szakma helyzetét áttekintő tanulmányokat, vitairatokat. A hazai folyóiratpalettán meghatározó társadalomtudományos kritikai folyóirat a *Budapesti Könyvszemle* (BUKSZ). Ez a társadalom- és a bölcsészettudományok területén megjelenő kiadványokról közöl bírálatokat, két nagyobb egységben: a *Bírálat* rovatban a terjedelmesebb, tanulmányjellegű kritikák olvashatók, a *Szemle* rovatban a rövidebb kritikák, ismertetések. Ezek mellett a *Probléma* rovatban problémafelvető tanulmányokat, a *Mi a pálya?* rovatban pedig aktuális tudományos, kulturális jelenségeket elemző kisebb esszéket közöl. Különösen fontos és izgalmas rovat a *Tiszteletkör*, melyben csak egyetlen szerző egyetlen kiemelkedő publikációjával foglalkoznak, a szóban forgó könyvet a szakma rangos képviselői által írott bírálatok mutatják be. (A BUKSZ működéséről lásd Szijártó 1991, Nádasy 1992.) A nemzetközi tudományos és kulturális kínálatból kiemelkedik a rangos *The New York Review of Books* és a *The Times Literary Supplement*. (Lásd Kálmán C. 1991, valamint Lakner 1990.)

4. A szövegkiadás

A szövegkiadás a tudományos műhely és a tudományos közlés különleges területe. Valamely szerző kiadatlan szövegének előkészítése, majd publikálása fontos tudományos teljesítmény, ráadásul mindenképpen megfelel az újdonság nem könnyen teljesíthető követelményének. A szövegkiadás esetén azonban mérlegelni kell, hogy még a mértékadó szerzők közül is sokan megvonják ettől az önálló tudományos teljesítmény rangját, ami természetesen különféle forrásokból táplálkozó előítélet. Megfelelő történeti, tudományos, kulturális jelentőség, továbbá színvonalas szövegkritikai munka esetén, valamint egy, a kiadás elveit, jelentőségét bemutató, a kiadott szerzőt és szövegét kontextusba helyező kísérőtanulmány megírásával biztosak lehetünk abban, hogy önálló tudományos írásmű értékével rendelkező művet hoztunk létre. A szövegkiadás formái maguk is rendkívül vál-

tozatosak lehetnek, az egységesség érdekében itt elsősorban József Attila műveinek kiadásait szeretném példaként említeni:

- **kiadatlan szöveg közlése**

József Attila: Rapaport-levél. Sajtó alá rendezte Horváth Iván. In Horváth Iván – Tverdota György (szerk.) *„Miért fáj ma is” Az ismeretlen József Attila*. Budapest, 1992. Balassi – KJK, 357–386. p.

- **összkiadás (összes művek)**

József Attila Összes Versei. 1–2. kötet. Közzéteszi Stoll Béla. Budapest, 1984, Akadémiai.

- **kritikai kiadás**

József Attila Összes Művei. 3. kötet. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Szabolcsi Miklós. Budapest, 1958, Akadémiai. Ez a kötet József Attila értekező prózájának kritikai kiadásaként jött létre. Ugyanakkor nem tartalmazta a költő összes ilyen jellegű írását, mert azok egy része lappangott, más részük viszont politikai okokból nem volt közölhető. Így 1995-ben látott napvilágot József Attila összes tanulmányainak és cikkeinek kritikai kiadása. Lásd József Attila: *Tanulmányok és cikkek, 1923–1930*. 1–2. kötet. Sajtó alá rendezte Horváth Iván és Tverdota György. Budapest, 1995, Osiris. 1. kötet: Szövegek; 2. kötet: Magyarázatok.

- **válogatott írások**

József Attila művei. 1–2. kötet. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta Szabolcsi Miklós. Budapest, 1977, Szépirodalmi. 1. kötet: Versek, műfordítások, széppróza. 2. kötet: Tanulmányok, cikkek, levelek. /Magyar Remekírók/

- **tematikus szövegválogatás**

József Attila: *Költészet és nemzet*. Sajtó alá rendezte Sándor Pál. Budapest, Nádor Nyomda, é. n. /Dokumentum füzetek/. A tematikus szövegválogatásra példa még Kosztolányi Dezső hasonló jellegű, nyelvvel és nyelvesztétikával kapcsolatos munkáinak gyűjteménye. Lásd Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Válogatta, sajtó alá rendezte Réz Pál. 2. bővített kiadás. Budapest, 1990, Szépirodalmi – Forum.

A szövegkiadás a közvélekedés szerint az élet nagy kérdéseitől igencsak távol elhelyezkedő, „prózai”, „lélektelen”, túlságosan is „pozitivistá” tudományos tevékenység. Ez azonban távolról sincs így. A szövegkiadás nem független az egyes történelmi korszakok és politikai rendszerek hatalmi berendezkedésétől, kultúrpolitikai megfontolásaitól sem. Dávidházi Péter tanulmányai felhívják a figyelmet arra, hogy valamely szöveg kiadója egy sajátos, politikainak is tekinthető felhatalmazás birtokában cselekszik, és hogy a különféle irodalmi szövegkiadások története, a filológiai műhelymunka megfontolásai nem füg-

getlenek a hatalmi-politikai implikációktól (Dávidházi 1988–1989, in Dávidházi 1998, 9–26. p.). Ugyanő más írásaiban arra utal, hogy a szövegkiadás elméletében és gyakorlatában szorosan nyomon követhetők azok a kulturális mozgások – sőt, ha úgy tetszik, kulturális divatok –, melyeket a posztmodern kultúrafelfogás és általában a posztmodern elméletek idéztek elő (Dávidházi 1989, in Dávidházi 1998, 209–225. p.). Végül, a hálózati kultúra térhódításával egy időben az archiválás gyakorlatával, a dokumentum fogalmával, a szöveg mint entitás természetének meghatározásával kapcsolatosan olyan kérdések merültek fel, melyek megválaszolását, de legalábbis jobb megértését sok tekintetben segíti a szövegkiadás elméletének és gyakorlatának tanulságai. A kiadáselmélet informatikai húzóágazattá vált, legalábbis egyes kutatók szerint (lásd Horváth 2000, Golden és mások 1998).

5. Az esszé

„Servus Cassiusról mondták, hogy sokkal jobban beszélt, ha nem gondolkozott rajta; hogy többet köszönhetett szerencséjének, mint a buzgalmának; hogy hasznára volt, ha beszéd közben megzavarták, ezért aztán ellenfelei óvakodtak attól, hogy belekössenek, nehogy haragja megkettőzze ékesszólását. Tapasztalatból ismerem az ilyen alaptermészetet, mely nem viselheti sokáig a megfeszített és fáradtságos elmélkedést. Ami nem megy vidáman és könnyedén, az nem is lesz sokat érő. Bizonyos művekről beszélünk itt, amelyek lámpaolajtól és gyertyafüsttől bűzlenek, némely fanyarságtól és göröngyösségtől, amelyet a munka vés be mindabba, amiben szerepe van. Ám ettől eltekintve a műgond, a vállalkozáshoz túl feszesen kötődő lélek iparkodása őt magát is sarokba szorítja, megtöri és akadályozza, éppen ahogy a víz, erőszakosan és bőségesen törekedvén kifelé, nem talál utat magának a nyitott palackból.”

(Montaigne: A talpraesett és megfontolt beszédről. In uő: *Esszék*. Ford. Bajcsa András, Csordás Gábor. 1. kötet. Pécs, 2001, Jelenkor, 57. p.)

Montaigne esszéjének részlete magába sűríti a klasszikus esszé jellegzetes tulajdonságait. A szónoki beszéd két formájának – jól előkészített, megfontolt, illetve a hirtelen támadt alkalomtól ihletett, rögtönzött beszéd – kifejtésekor olyan eszközöket használ, melyek jól jellemzik Montaigne stílusát, illetve az esszéek többségét. Ilyen eszközök a klasszikus szövegpéldából való kiindulás, a határozott, jól körvonalazott tárgyválasztás, a tapasztalat és a személyesség szerepének hangsúlyozása, végül az érvelés plasztikussága, precizitása. Az esszé történetét egyrészt a francia író által megalkotott műfaji szabályok megőrzése, másrészt az ezektől való eltérés-eltávolodás határozza meg. A távolodás iránya leginkább a Montaigne által képviselt moralizáló, bölcselkedő attitűdtől az intellektuális megismerés, a már-már tudományos megközelítés irányában érzékelhető. A két világháború közötti magyar „esszéista nemzedék” kiváló képviselője Gyergyai Albert

éppen azt hangoztatja, hogy a harmincas években minden tudományos műfajra, ha jól volt megírva, azt mondták – esszé. „Ma minden, ami nem széppróza: »esszé«” (Gyergyai 1984, 7. p.).

Az esszé műfaj egyik első képviselőjének – Montaigne mellett – Francis Bacon tekintik, aki természetesen a francia *essai* helyett *essayt* írt, így mindkét kifejezés a széles körben elterjedt esszé műfajnév elődjének tekinthető. Az esszé szó magyar megfelelője, a *kísérlet* nem túlzottan terjedt el, pedig Lukács György ifjúkori nagy művében – *A lélek és a formák* – az esszé szó magyar fordításának használatára is javaslatot tett (vö. Lukács György: Levél a „kísérlet”-ről. In uő: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Budapest, 1977, 304–321. p.). A Montaigne és Bacon közötti különbségeket Gyergyai a következőkben foglalja össze: „Bacon, az ő y-os esszéiben, inkább afféle próbákat, mintákat, töredékeket közölt tervezett, de meg nem írt könyveiből. Montaigne meg kísérleteket tett, hogy magát olvasmányai és tapasztalati alapján behatóbban tanulmányozhassa, s a nagy követők mindkettő követői, többé-kevésbé ragaszkodtak elődeikhez, de az ő írásaik, természetesen, mégsem egyenes leszármazottjai Montaigne ellenállhatatlan rögtönzéseinek, vagy Bacon morális elemzéseinek, hanem a maguk énjének és a század közreműködésének eredményei” (Gyergyai 1984, 8. p.).

Mi indokolja, hogy a tudományos írásmű műfajai között az esszéről is szó essék?

Az esszé egyrészt az *academic writing* tipikus műfaja. Az egyetemi oktatási gyakorlatban gyakran előfordul, hogy a tanár szemináriumi dolgozat gyanánt „esszét” kér, és sokszor ő sem árulja el, mire is gondol, és a hallgatók sem tudják, mi lenne az.

Bizonyos területeken (irodalomtudomány, művészettörténet, filozófia) az esszé annyira jellegzetes határműfaj, hogy a releváns szakirodalom egy része az esszéhez tartozik. Magyarán: a mértékadó szakmai publikációk irodalomjegyzékében és az egyetemi kötelezőolvasmány-listákon egyaránt sok esszé van. Ezért is hasznos a műfaj jellemzőinek ismerete.

Az esszéolvasás és esszéírás fejlesztí az érvelési készséget és általában a stílusérzéklet.

Az esszéírás inspirál, segít elhelyezni a választott témát tágabb kulturális összefüggésekben. Ahogy a kritikaolvasás és kritikaírás segít fejleszteni a tudományos ítélőképességet is, úgy az esszéolvasás, esszéírás fejleszti a kulturális kontextusok iránti érzékenységet.

Az esszé jellegzetes átmeneti vagy hibrid műfaj, ezért fontosabb tulajdonságait is az átmenet érzékeltetésén, sajátos kettősségeken keresztül fogalmazhatjuk meg. (1) Egyrészt objektív állításokat, tudományos érvelést is tartalmazhat, másrészt inkább bízik az idézetek, szimbólumok, metaforák, általában a retorikai, költői, irodalmi alakzatok-eszközök meggyőző és kifejező erejében. (2) Egyrészt valamilyen tárggyal, témával rendelkezik, valamilyen tárggyról, témáról szól – az esszécímek jellegzetes prefixumai a *pour*, az *über* és az *on* –, másrészt nagymértékben „öntételező”: az írásmű teremti meg azokat a nyelvi, fogalmi, metaforikus kereteket, melyen belül egyes megállapításai érvényesek. Képzetesen fogalmazva az esszé maga építi

fel azt a színpadot, ahol története – a téma bemutatása, az érvelés menete stb. – játszódik, végbemegy. (3) Noha lehet kifejtett, kristályosan áttetsző, mivel feladata valamely gondolat megszületésének bemutatása; ugyanígy lehet szeszélyesen csapongó, indázó gondolatvezetésű is. (4) Az esszé egyrészt lehet tudományos, másrészt nem feltétlenül igényel önálló kutatásokat, hagyatkozhat a szerző olvasottságára vagy személyiségének és nyelvi alkotóerejének meggyőző erejére is.

Az esszé hibrid, nehezebben körülhatárolható jellegét érzékelteti, a felmerülő problémákat sejteti a viszonylag gyakori különbségtétel az irodalmi esszé és a tudományos esszé; illetve a „szépen megírt” esszé és az argumentáló, „pontos” esszé között. És miközben a huszadik század első felében a regényírás bekebelezte az esszét – lásd Thomas Mann, Marcel Proust, James Joyce, Robert Musil regényeit –, addig maga az esszé is számtalan műfaj formájában-álcájában öltött alakot. „Az esszéíró mindent kipróbál, hogy közelebb jusson az olvasóhoz: előadást tart neki, levelet ír, útirajzot vázol, arcképet fest magáról és másokról, a mások lelkét a magáéban, a magáét másokéban tükrözve, vitatkozik önön énjével, mesél, újabban, talán kényelemből, interjút ad önmagának, minden álarcot kipróbál, minden magatartást megkísérel, hogy beszédre, helyeslésre, véleményre vagy akár ellentmondásra készítse olvasóját, akit társának, munkatársának tekint, s akire sohasem nehézkedne tudásával vagy pláne tekintélyével” (Gyergyai 1984, 11. p.).

Esszétípusok

Az esszé osztályozását, típusokba sorolását többféle szempont alapján is megtehetjük. Jelen esetben az esszéírás poétikai, irodalomelméleti problémái helyett a viszonylag praktikus szempontok alapján teszünk kísérletet a csoportosításra: az esszéket műfaj szerint, tárgy és tudományterület szerint, illetve terjedelmük szerint különböztetjük meg.

Az esszé – noha maga is műfaj – többféle műfaji mintát követhet. Ilyen például a levélformában íródott *levélesszé* (lásd Lukács György: *Levél a „kísérlet”-ről*. In uó: *Ifjúkori művek [1902–1918]*. Budapest, 1977, 304–321. p.). Az esszé ugyanakkor a személyes műfajok közül felveheti a napló és az úti jegyzet formáját is. Ezt a formát *naplóesszé*nek nevezhetjük, példa rá Németh László: *San Remó-i napló* című műve (Budapest, 1981, Magvető), vagy Thomas Mann írása, a *Hajóúton Don Quijótéval* (Th. Mann: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, 1970, Európa, 2. kötet, 493–543. p.). A *dialógusesszék* párbeszédes formában írottak, ilyen szöveg Lukács György *Beszélgetés Laurence Sterne-ről* című műve (lásd *Ifjúkori művek*, 352–384. p.), vagy Babits Mihály *Játékfilozófia* című írása. Az 1920-as, 1930-as évek irodalma az esszé és a regényírás találkozásaként jellemezhető. Az *esszéregényeket* – vagy *regényesszéket* – illetően az úttörők közé tartozik Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember*, Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában*, Hermann Broch *Vergílius halála*, Szentkuthy Miklós *Prae* című alkotása. Idővel az esszéírás és a regény annyira áthatotta egymást, hogy számtalan további példát lehetne hozni a modern és a posztmodern irodalmi törekvések sorából: így például Italo Calvino, Marguerite

Yourcenar vagy Nádas Péter műveit. Ugyanakkor különbséget lehet tenni aközött, hogy az esszé írásmódja, kísérletező szemlélete teljesen áthatja-e a regény szerkezetét – mint Broch vagy Szentkuthy művei esetében, vagy inkább esszébetéteket tartalmaz, mint például Mann *Doktor Faustus* és *A varázshegy* című műveiben.

A választott témák és az esszéíró által képviselt tudományterületek sokfélesége szerint az esszé ugyancsak sok típusra osztható. Az irodalomtörténeti-irodalomkritikai esszé példája lehet Babits Mihály két írása Vörösmartyról (Az ifjú Vörösmarty, A férfi Vörösmarty. In uő: *Esszék, tanulmányok*. 1–2. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 1. kötet, 208–225, ill. 226–255. p.). Művészettörténeti, művészetkritikai esszé Popper Leó *Idősebb Peter Brueghel* című írása (lásd Popper Leó: *Esszék és kritikák*. Budapest, 1983, Magvető, 73–82. p.) A filozófiai esszék közül említhető Martin Heidegger híres írása: *A műalkotás eredete* (ford. Bacsó Béla, Budapest, 1988, Európa). Zenei-zenekritikai esszé Szyjatoszlav Richter zongoraművész írása Prokofjev-ről (lásd Monsaigneon, Bruno: *Richter. Írások, beszélgetések*. Budapest, 2003, Holnap, 101–127. p.) vagy Horváth Iván írása Beethovenről (*A „IX. Szimfónia”*. In Horváth 2000, 25–72. p.) Végül, az esszék osztályozása a terjedelem alapján is elvégezhető. Ez a látszólag túlságosan formális szempont azonban fontos problémákat vet fel. Egyrészt lehet-e a töredékesség veszélyét elkerülve egy-két oldalon érdemben elemző, ugyanakkor személyes prózát írni valamiről, másrészt elbírja-e az esszé gondolati íve az akár több száz oldalas kifejtést? Montaigne több írása csak egymásfél oldal, Hermann Broch Bécsről írott klasszikus esszéje viszont könyvterjedelmű írás (*Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvészítés*. Ford. Györfly Miklós, Budapest, 1988, Helikon). A kisesszék jellegzetes példái olvashatók Roland Barthes *Mitológiák* című kötetében (ford. Ádám Péter, Budapest, 1983, Magvető), illetve Kálmán László és Nádasdy Ádám közös esszékötetében (*Hárompercesek a nyelvről*. Budapest, 1999, Osiris). Ez utóbbi vállalkozás annak is példája, hogyan lehet röviden, színesen, szórakoztatóan és mégis nagyon szakszerűen írni bonyolult tudományos kérdésekről. Ezekkel szemben egyetlen összefüggő, könyvterjedelmű esszé – nagyesszé vagy könyvesszé – Balassa Péter *Halálnapló* (Pécs, 1993, Jelenkor), valamint Földényi F. László *Melankólia* című műve (Budapest, 1984, Magvető).

A bibliográfiai esszé

A bibliográfiai esszé sajátos átmeneti műfaj, a bibliográfia, az esszé, illetve az *annotált bibliográfia* – tehát az egyes bibliográfiai tételekhez tömör tartalmi ismertetést is adó bibliográfia – műfajához egyaránt hasonlítható. A bibliográfiai esszé esetében a szerző folyamatos esszészövegben mutatja be a szóban forgó téma irodalmát, oly módon, hogy az egyes tételeket nem csak ismerteti, hanem értelmező, értékelő, kritikai megjegyzéseket is fűz hozzájuk. Gyurgyák János felhívja a figyelmet arra, hogy a bibliográfiai esszé esetében is adjuk meg a bibliográfiakészítés öt alapadatát: a szerző nevét, a mű címét, a megjelenés helyét, évét, a kiadó nevét (Gyurgyák 1997, 123. p.). A műfaj bemutatása céljából Marguerite Yourcenar *Hadrianus emlékezései* című esszéregényéből idézek. A mű végén olvasható

húszoldalas bibliográfiai esszében a szerző részletesen ismerteti Hadrianus római császárról szóló regényének ókortörténeti, régészeti, vallástörténeti, művészet-történeti forrásait. (Yourcenar munkája természetesen nem a magyar kiadói gyakorlat által javasolt bibliográfiai előírásokat követi!) Egy részlet a szövegből:

„Hogy csak néhány újabb, vagy nem nagyon régi és többé-kevésbé könnyen hozzáférhető művet soroljunk föl, a francia munkák közül hadd említsük meg Léon Homo *Le Haut-Empire Romain* (1933) című munkájának és E. Albertini *L'Empire Romain-jének* (1936) Hadrianusra vonatkozó fejezeteit; Traianus párthus háborúira és Hadrianus békepolitikájára vonatkozóan lásd René Grousset *L' Histoire de l' Asie-jának* (1921) első kötetét; Hadrianus irodalmi munkásságáról lásd Henri Bardon *Les Empereurs et les Lettres latines* (1944) című művét, továbbá a következőket: Paul Graindor *Athènes sous Hadrien* (Kairó, 1934), Louis Perret *La Titulature impériale d' Hadrien* (1929) és Bernard d'Orgeval *L' Empereur Hadrien, son oeuvre législative et administrative* (1950) című művét, noha az utóbbinak némely részlete zavaros. A Hadrianus uralkodásával és személyiségével foglalkozó legalaposabb munkák azonban a német iskola alkotásai: J. Dürr: *Die Reisen des Kaisers Hadrian* (Wien, 1881); J. Plew: *Quellenuntersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrian* (Strassburg, 1890); E. Kornemann: *Kaiser Hadrian und der letzte grosse Historiker von Rom* (Leipzig, 1905), s főként Wilhelm Weber rövid és remek munkája, az *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus* (Leipzig, 1907), valamint könnyebben hozzáférhető, alapvető tanulmánya (in: *Cambridge Ancient History*, XI. kötet, *The Imperial Peace*, 1936, 294–324. p.)”

(M. Yourcenar: *Hadrianus emlékezései*. Ford. Réz Pál. Budapest, 1984, Európa, 426–427. p.)

Néhány fontosabb esszéantológia adatai:

- Esszépanoráma*. Válogatta Kenyeres Zoltán. 1–3. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi.
- Ariel és Kalibán. A latin-amerikai esszé klasszikusai*. Budapest, 1984, Európa.
- Ima az Akropoliszon. A francia esszé klasszikusai*. Budapest, 1977, Európa.
- Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai*. Budapest, 1981, Európa.
- Hagyomány és egyéniség. Az angol esszé klasszikusai*. Budapest, 1976, Európa.
- Az el nem képzelt Amerika. Az amerikai esszé mesterei*. Budapest, 1974, Európa.

Az esszéírás klasszikusaiból néhány válogatás:

- Bacon, Francis: *Esszék*. Budapest, 1987, Európa.
- Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. 1–2. kötet. Budapest, 1978, Szépirodalmi.
- Borges, Jorge Luis: *Az örökkévalóság története. Esszék*. Budapest, 1999, Európa.
- Borges, Jorge Luis: *Az ős kastély. Esszék*. Budapest, 1999, Európa.
- Eliot, Thomas, Stearns: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*. Budapest, 1981, Gondolat.

- Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 1981, Magvető.
- Lukács György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Budapest, 1977, Magvető.
- Mann, Thomas: *Válogatott tanulmányok*. 1–2. kötet. Budapest, 1970. Európa.
- Montaigne: *Esszék*. 1–3. kötet. Pécs, 2001, Jelenkor.
- Szerb Antal: *Hétköznapiok és csodák. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. Világirodalom*. Budapest, 2002. Magvető.
- Szerb Antal: *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. Magyar irodalom*. Budapest, 2002. Magvető.
- Szerb Antal: *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. Egyes tárggyú írások*. Budapest, 2002. Magvető.
- Szentkuthy Miklós: *Múzsák testamentuma*. Budapest, 1985, Magvető.

6. Egyéb műfajok

Az eddig ismertetett műfajok mellett a tudományos írásműnek egyéb műfajai is ismeretesek és használatosak. Ezek egy része valamiképpen érintkezik a szóbeli előadásmóddal is, tehát nem feltétlenül írásművek, de a teljesség kedvéért ezeket is szükséges megemlíteni. A *rezümé* (újabban terjedő nevén *absztrakt*) egy dokumentum tartalmának tömör összefoglalása, a legfontosabb állítások hangsúlyozásával. A rezümé általában néhány soros, maximum negyed-fél oldalas írásmű. A nem világnyelveken megjelenő tudományos folyóiratok idegen nyelvű – általában angol vagy francia – rezüméket közölnek a tudományos közlemények végén, továbbá előzetes rezümét kérnek a konferenciák szervezői, melyben az előadók röviden ismertetik előadásuk lényegét. A rezümék belekerülhetnek a konferencia programfüzetébe, vagy felkerülhetnek a konferencia honlapjára is. A *poszter* sajátos tudományos műfaj. Egyes nagyobb konferenciákon a programok párhuzamos lebonyolítása érdekében a szervezők a poszterrel való részvételt, megjelenést kérik, vagy csak ezt teszik lehetővé. A poszter jól áttekinthetően tartalmazza az „előadás” vázlatát, kulcsszavait, főbb állításait, ábrákat, grafikonokat, képleteket stb. Az előadó a poszter mellett helyezkedik el, és válaszol a poszter anyaga alapján feltett kérdésekre. A *beszámoló* vagy *kutatási jelentés* a kutatások megbízójának, illetve finanszírozójának készített dokumentum, mely a kívánt terjedelemben és részletességgel beszámol a kutatás adott szakaszáról, a kutatás aktuális eredményeiről. A *vita* olyan tudományos műfaj, melyben valaki egy másik szerző, kutató tudományos teljesítményére reagál, többnyire a szakfolyóiratok lapjain. A tudományos vita ideális esetben kerüli a személyeskedést, az indulatokat; a másik fél álláspontjának cáfolatára felhozott érvek és adatok biztosítják a tudományos vita minőségét. Egy-egy új tudományos irányzat jelentkezését, térhódítását sokszor indulatos viták kísérik, ezek a szóban forgó tudományos irányzat tanulmányozásának fontos dokumentumai lehetnek. Csak azokat az eseteket tekintjük vitának, ahol a bírált szerző *válaszol* is kihívójának, egyébként csak hozzászólásról beszélünk.

Feladatok

(1)

Dolgozzuk fel bibliográfiai adatgyűjtés formájában valamelyik jelentősebb magyar szakfordítói vállalkozás történetét! (Javasolt szerzők: Weber, Foucault, Freud, Bourdieu, Habermas.)

(2)

Dolgozzunk fel egy jelentősebb fordításvitát! Részfeladatok: milyen problémákra hívja fel a figyelmet a vita? Például nem kellő nyelvismeret, terminológiai bizonytalanság, a magyar terminológia hiánya, eltérő előfeltevések, a kontextus figyelmen kívül hagyása stb.

(3)

Válasszunk ki egy tudományos folyóiratot, és készítsünk jegyzetet az egyes rovatok jellegéről, szerepéről, célkitűzéseiről. A rovatokban szereplő cikkek alapján foglaljuk röviden össze a rovatok és a műfajok tulajdonságait. Például a *Helikon* irodalomtudományi folyóirat rovatjai: Tanulmányok, Szemle, Terminustár (bizonyos számokban), Bibliográfia, Könyvek, Krónika, Köszöntő.

Kislexikon

FILOLÓGIA: a kutatni kívánt (irodalmi, vallási, történelmi stb.) szövegek összegyűjtésével, szövegkritikájával, helyreállításával, kiadásával és kommentálásával foglalkozó tudományterület, illetve módszer. Megkülönböztetjük az antik (görög, latin) szövegekkel foglalkozó klasszikus filológiát (más néven klasszika-filológia vagy ókortudomány), és az élő nyelvekkel foglalkozó modern filológiát (germanisztika, anglisztika, szlavisztika stb.). (Lásd Buda 2000, 75–76. p.)

KONTEXTUS: szó szerint szöveggörnyezet. A kontextualista felfogás szerint egy szimbólum, szöveg vagy bármely tár-

sadalmi-kulturális jelenségkör jelentését a társadalmi-kulturális – gyakran használt idegen szóval: *szociokulturális* – környezet határozza meg.

SZÖVEGKRITIKA: a filológia része, a szövegek és szövegváltozatok történetével, hitelességével, a szövegromlások helyreállításával foglalkozó tudományterület (lásd Stoll 1987, Hargittay szerk. 1996, 114–170. p.).

TIPOLÓGIA: kultúrák, nyelvek, szövegek, műfajok, de akár személyiségtípusok rendszerezése, formai-alaktani ismertetőjegyeik alapján. Az irodalmi műfajok tipológiai rendszerezéséhez lásd Plett 1988.

Szakirodalom

- Aczel, Richard: *Hogyan írjunk esszét?* Ford. Szegedy-Maszák Anna. Budapest, 1998, Osiris.
- Berger, Bruno: *Essay. Form und Geschichte*. Bern – München, 1964, Francke.
- Csermely Péter – Gergely Pál – Koltay János – Tóth János: *Kutatás és közlés a természettudományokban*. Budapest, 1999, Osiris.
- Dávidházi Péter: És ki adta néked ezt a hatalmat? In uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest, 1998, Argumentum, 9–26. p.
- Dávidházi Péter: A kritika iskolázottsága. In uő: 1998, 305–320.
- Dávidházi Péter: A hatalom szétosztása. Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában. In uő: 1998, 209–225. p.
- Eco, Umberto: *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* Ford. Klukon Beatrix. Budapest, Gondolat, 1991.
- Eliot, Thomas, Stearns: *Káosz a rendben. Irodalmi esszék*. Ford. Bódis Edit és mások. Budapest, 1981, Gondolat.
- Golden Dániel – Tóth Tünde – Turi László: Virtuális örökkévalóság: Objektumok a digitális könyvtárban. *Palimpszeszt hálózati folyóirat*, www.palimpszeszt.hu. Letöltés: 2005. október. 4.
- Gyergyai Albert: *Védelem az esszé ügyében*. Budapest, 1984, Szépirodalmi.
- Gyergyai Albert: Esszé az esszéről. In uő: *Védelem az esszé ügyében*, 7–25. p.
- Hargittay Emil (szerk.): *Bevezetés a magyar irodalom filológiájába*. Budapest, 1996, Universitas.
- Horváth Iván: *Magyarok Bábelben*. Szeged, 2000, JATE Press.
- Kálmán C. György: TLS. *Budapesti Könyvszemle*, 1991. tél, 506–508. p.
- Klaudy Kinga: *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest, 1997, Scholastica.
- Lakner Judit: The New York Rewiew of Books. *Budapesti Könyvszemle*, 1990. tél, 514–516. p.
- Majoros Pál, dr.: *Kutatásmódszertan, avagy hogyan írjunk könnyen gyorsan jó diplomamunkát?* Budapest, 1997, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nádasdy Ádám: A fogoly neve, avagy kétéves a BUKSZ. *Budapesti Könyvszemle*, 1992. tél, 119–121. p.
- Radnóti Sándor: *Piknik. Írások a kritikáról*. Budapest, 2000, Magvető.
- Szávai János: *Az önéletírás*. Budapest, 1978, Gondolat.
- Szijártó Zsolt: Budapesti Könyvszemle. *Janus* (VIII), 1991. ősz, 2. füzet, 109–116. p.
- Tverdota György: Egy beteljesedett vállalkozás. www.epa.oszk.hu (Hálózati közlés, a letöltés időpontja: 2006. május 22.).

III. FEJEZET

A TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ RÉSZEI

- cím
- tartalomjegyzék
- bevezetés (témafelvetés)
- tárgyalás (elemző-kifejtő rész)
- befejezés
- irodalomjegyzék
- mellékletek

1. A cím

A címadás fontos dolog, gondoljunk arra, hogy a szakirodalom összeállításakor, de akár egy folyóirat átlapozásakor többnyire csak a címeket olvassuk el. Valamilyen *munkacímet* feltétlenül adjunk a szövegünknek. Ez a cím bármikor változhat, de az is előfordulhat, hogy véglegesnek bizonyul. A munkacím több okból is hasznos. Könnyebb azonosítani a szöveget, különösen, ha több munkán is dolgozunk egyszerre, és van alkotáslélektani jelentősége is: a cím megléte (ha csak ideiglenes cím is) inspirálja a munkát azáltal, hogy érezzük: „neve van a gyereknek”. Ha a dolgozat írása során bármilyen címötlet felmerül bennünk, írjuk fel, lehetőleg egy helyre, a jegyzetfüzetünkbe. A címet bármikor könnyű megváltoztatni, akár az utolsó pillanatban is odaírhatjuk a szöveg elejére, de fontos, hogy legyenek készenlétben címötleteink.

A címadás szempontjai

Tárgyszerűség. A cím kapcsolódjon a témához, semmiképpen ne legyen megtévesztő. Ez magától értetődőnek tűnik, de gyakran találunk a szöveghez egyáltalán nem vagy csak kevésbé kötődő címet.

Szemléletesség. A cím lehet asszociatív, de a követhetőség határain belül. A jó cím figyelemfelkeltő, de nem toladó. A túl hosszú címek nem szerencsések.

A TUDOMÁNYOS ÍRÁSMŰ RÉSZEI

Idézhetőség. A hosszú címet, a túl irodalmias címet, a különféle ragokra végződő címet nehéz idézni. Ez adott esetben egy színvonalas munka ismertté válásának akadálya lehet.

Összetettség. A cím több elemből is állhat: főcím, alcím. Az alcím részletezheti, kifejtheti a főcímbe megjelölt általánosabb témát. Főcím és alcím viszonya lehet a „fantázia cím” vagy metaforikus cím és annak tárgyszerű-kifejtő feloldásának kettőssége is.

A cím forrásai

A cím alapja, kiindulópontja, forrása többféle nyelvi jelenség, illetve szövegtípus lehet: szójáték, parafrázis, idézet. Ezek természetesen egymásba mosódhatnak: a szójáték kiindulhat egy idézetből, a parafrázis pedig az idézés egy sajátos formájaként is felfogható.

A cím alapja szójáték. A szójátékkal óvatosan bánjunk. Vizsgáljuk meg, hogy releváns-e, azaz valamilyen módon kapcsolódjon a tanulmány témájához, gondolatmenetéhez. Ha a címhez használni kívánt szójátékot erőltetettnek, idétlennek, első olvasásra érthetetlennek vagy valakire nézve sértőnek találjuk, mindenképpen nézzünk más, akár eszköztelenebb megoldás után. Példa néhány szójátékra alapozott műcímre:

- Fábián Éva: *A reklám vezet minket. Személyautók óriásplakátjainak elemzése.* (Magyar szakos egyetemi szakdolgozat.) A cím szójátéka nem tola kodóan harsány, mégis szellemes: a „vezet” szó egyrészt utal az autóvezetésre, másrészt a reklám befolyásoló hatására, végül az autós hirdetésekben szokásos, a vezetés élményével, az autó teljesítményével kapcsolatos, szinte kötelező szójátékokra is.
- Nagyon fájl. József Attila az interneten. (Cikk címe a *Magyar Narancs* című hetilapban.) A cím szellemes, ugyanakkor (figyelembe véve, hogy József Attila egyik legtragikusabb költeményének címét vicceli el) kissé blaszfémikus is. Az ötletet menti, hogy ez a címadói szokás jól illeszkedik a szóban forgó lap tiszteletlen, tekintélyellenes stílusához, címadói gyakorlatához.

A cím alapja parafrázis. A cím a vizsgált szerző valamely jellegzetes szövegrészletének, a szakirodalom valamely tipikus megállapításának „átírása”. Például:

- Vályi Gábor: *Rögzített forrásból.* (*Café Babel*, 2004, 35–44. p.) Ez a műcím egy Bartók-szöveg idézése, ugyanakkor parafrázisa. Jó cím, egyrészt felfrissíti az agyonidézett eredetit (lásd Bartók: „csak tiszta forrásból”), figyelemfelkeltő, megkérdőjelezi az eredeti szöveghez kapcsolódó rutinokat, másrészt valóban kötődik a cikk mondanivalójához: ahogy a zenei modernizmus „idézte” a gyűjtőutakon rögzített népzene, úgy idézik az elektronikus tánczene mai alkotói a bakeliten rögzített hangokat, motívumokat.

A cím alapja idézet. Az idézet származhat a szakirodalomból, a klasszikusoktól, az elemzett szerzőtől, de saját szövegünk valamely odaillő részletéből is alkotha-

tunk címet. Ha az idézetből készült cím túl metaforikus, mindenképpen adjunk leíró, magyarázó, kifejtő alcímet. Például:

- Dávidházi Péter: *„Isten másodszülöttje”*. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest, 1989, Gondolat). A metaforikus főcím ez esetben idézet, az alcím pedig feloldja a főcím jelentését.

2. A tartalomjegyzék

Mindig készítsünk tartalomjegyzéket: szakdolgozat esetén kötelező a tartalomjegyzék, könyvpublikáció esetén a kiadók is mindig kérik. Ha írásunkat folyóirat publikálja, akkor a lapnak lehet, hogy nincs szüksége tartalomjegyzékre, de gondoljunk arra, hogy utólag bármikor eltávolítható, hiánya viszont kellemtelen lehet.

A tartalomjegyzéket vagy a dolgozat elején vagy a végén helyezzük el. Elvileg mindegy, de inkább az elején. Egyrészt az olvasót segíti, tájékoztatja, mi jön a későbbiekben. Másrészt a hazai publikációs gyakorlatban a tudományos műveknek többnyire az elején, szépirodalmi műveknek a végén találjuk meg a tartalomjegyzéket.

A tartalomjegyzék legyen részletes (adjon alapos tájékoztatást az értekezés szerkezetéről és tematikus egységeiről) és következetes: ha egy fejezetben egy bizonyos logikai szintig feltüntettük az egységeket, akkor a másik fejezetnél hasonló „mélységig” történjen ez.

A tartalomjegyzék címeinek hierarchiáját érzékeltethetjük számozással, illetve tipográfiai eszközökkel (behúzás, kiemelés). Rövidebb szöveg esetén a számozás nem szükséges.

A szöveg logikai felépítését a legapróbb részletekig érzékeltető, főleg az angolszász nyelvterületen elterjedt „decimális” számozást csak indokolt esetben (logikai munkák, erősen formális gondolatmenet esetén) alkalmazzuk. Egyrészt nem túl elegáns – noha ez ízlés kérdése is –, másrészt a szerző és az olvasó is könnyen belezavarodhat: bosszantó lehet, ha a precízen tagolt fejezetbeosztás és a számozás nem felel meg a tulajdonképpeni gondolatmenetnek. A túlbonyolított decimális számozás olykor hátráltatja a szövegben való gyors és megbízható eligazodást, márpedig a tartalomjegyzék célja ez.

A tartalomjegyzék elkészítésénél ügyeljünk a következőkre:

A dolgozat befejezésekor vessük össze a dolgozat végső szerkezetét a tartalomjegyzékkel, az esetleges ellentmondásokat a tartalomjegyzék és a szöveg között javítsuk ki. A tartalomjegyzékben szereplő fejezetcímek legyenek meg a szövegben, a szövegben szereplő fejezetcímek legyenek meg a tartalomjegyzékben.

Ellenőrizzük, hogy a tartalomjegyzékben megadott oldalszámok megegyeznek-e a szövegével. Rövidebb dolgozatnál az oldalszám feltüntetése elmaradhat, ez is jobb, mint a tartalomjegyzék hiánya.

A tartalomjegyzék tartalmazza a dolgozat vagy tanulmány összes szerkezeti egységét: előszó, bevezetés, fejezetek, összefoglalás, utószó, jegyzetek, irodalomjegyzék; ha van: névmutató, tárgymutató, függelékek, mellékletek, képek jegyzéke.

A tartalomjegyzéket ne utólag, a munka befejeztével, hanem előre készítsük el. (A dolgozat befejezésekor természetesen ellenőrizzük és korrigáljuk.) Az „előzetes” tartalomjegyzék lehet egészen részletes (a fölöslegesen részletező egységeket később kihúzhatjuk), mert kiváló vezérfonal a szöveg megfogalmazása közben. Egyszóval: a vázlat funkcionálisan a későbbi tartalomjegyzék előzménye, csírája, a tartalomjegyzék viszont praktikusán a megírást vezető vázlat lehet. (Vö: Eco 1991, 133–141. p.)

3. Bevezetés: a témafelvetés és a hipotézis

A dolgozat elején nevezzük meg, hogy mi a dolgozat témája, és hogy mi a hipotézis, amelyet a kutatás során ellenőrizni szeretnénk. A hipotézis megfogalmazásának kiterjedt szakirodalma van (Babbie 2003, 103–135. p., Héra – Ligeti 2005, 49–51. p.), itt csak annyiban érinteném a kérdést, amennyiben szövegalkotási problémát jelent. Ügyeljünk arra, hogy a dolgozatnak a bevezetést majdan követő elemző-kifejtő része valóban a témával és a hipotézissel foglalkozzon, ne kalandozzunk el. A témafelvetés és a hipotézis nagy vonalakban megfelel annak, amit az elbeszélő szövegek legelemibb osztályozása – 1. bevezetés, 2. tárgyalás, 3. befejezés – a *bevezetésnek* nevez.

Richard Aczel az esszéírás módszeréről szólva kétféle bevezetéstípusról beszél: a kontextuális, illetve a módszertani bevezetésről. Jelen tankönyv a bevezetés megírását illetően a *kontextuális bevezetés* valamely formájának választását tanácsolja. A *módszertani bevezetés* ugyanis ebben az összefüggésben félrevezető, hiszen a tudományos írásműben a módszertan az empirikus kutatás alapja: egy tanulmány – a módszertani írások kivételével – elsősorban nem arról szól, milyen eszközökkel vettem birtokba az empirikus adatokat, hanem hogy milyenek ezek az adatok, és mire következtethetünk belőlük, miként értelmezhetjük őket. A kontextuális bevezető „az esszét tágabb kontextusba helyezi, vagyis az általánostól halad a specifikus felé” (Aczel 1998, 74. p.). A lehetséges kontextusok alapján három csoportba sorolhatjuk a kontextuális bevezetés lehetséges formáit: *teoretikus*, *történeti*, *anekdotikus* típus. Aczel rendszerezését egy negyedik – a tudományos írásmű szempontjából fontos – kategóriával, a *példán alapuló* bevezetéssel egészítem ki.

A teoretikus bevezetés

A teoretikus bevezetés *elméleti kontextusán* keresztül mutatja be a témát. Ebben az esetben tömören felvázoljuk azt az elméleti keretet, melynek alapján a témát vizsgáljuk, és amelyben bemutatásra kerül. A bevezetés két részre oszlik: először megnevezzük a témát, azután kifejtjük a hozzákapcsolódó elméleti keretet. Susan Gal például Bartók Béla újratemetéséről írott antropológiai elemzésében a következőképpen nevezi meg a témát:

„Írásom azzal foglalkozik, hogy mit írt a magyar sajtó Bartók hamvainak visszatérése kapcsán, és mit mondtak róla azok a magyarok, akikkel interjút készítettem. [...] Tanulmányom az eseményt specifikus történelmi mozzanatként értelmezi. Szeretném megérteni, hogy az a retorika, amely a temetést megkonstruálta, milyen szélesebb politikai összefüggés része volt. Azokat az eljárásokat fogom elemezni, amelyekben az allegóriát, a kontextustól való megfosztást és a mítoszt arra használták, hogy Bartókot nemzeti hősként mutassák be vagy teremtsék újjá. Annak érdekében, hogy megértsük az eszközöket és a temetést körülvevő más retorikai eljárásokat, hasznos lehet, ha egy diskurzus-elemző technikával próbálkozunk, méghozzá azért, hogy megtaláljuk a visszatérő témákat [...], és fel tudjuk fedni a szövegek jelentéstani struktúráját. Elemzésemben felhasználom a politikai nyelvvel foglalkozó legújabb szociolingvisztikai irodalmat [...], ám egy régebbi befolyásos elméletet is igénybe veszek majd, mely a modern mítosz mechanizmusait írja le.”

(Gal, Susan: *Bartók Béla temetése: Európa-kép a magyar politikai retorikában*. In Szabó – Kis – Boda szerk. 2000, 259. p. – Az idézetből kihagytam a szövegközi szakirodalmi hivatkozásokat. H. J.)

Érdeemes a praktikus tanulságok megfogalmazása végett közelebről is szemügyre venni Gal írását. Természetesen a bevezetés hosszabb ennél, a szerző mintegy három és fél oldalon részletezi a módszert és elemzése tárgyát, de a tanulságok megfogalmazásához a fenti részlet is elegendő. Milyen egységekből épül fel az idézett bevezetés?

- A *tárgy*: Bartók Béla hamvainak hazahozatala az Egyesül Államokból, és budapesti újratemetése.
- Az *empirikus módszer* megnevezése: interjúk („akikkel interjút készítettem”) és a sajtó híradásainak elemzése – tartalomelemzés, diskurzus-elemzés –, lásd „mit írt a magyar sajtó”. (A szerző a jelek szerint nem vett részt a temetésen. Amennyiben a helyszínen megfigyeli az eseményeket, akkor a módszer terepmunka, mégpedig „résztvevő megfigyelés” lenne.)
- Az *elméleti keret* kijelölése: a szerző a *szemiotika* és a *diskurzuselmélet* alapján értelmezi a tárgyat: a temetés körülményeit, a sajtó tudósításait szemiotikai vagy szimbolikus gyakorlatokként – összegzően: diskurzusként – értelmezi.
- Az *elmélet kulcsfogalmai*: az allegória, a kontextustól való megfosztás, a mítosz. A bevezető utal arra is, hogy ezek a fogalmak meghatározott tudományos irányzatokhoz kapcsolódnak. Az allegória a társadalmi cselekvések (rítusok, ünnepek, politika eseménynek stb.) „szöveggént” való megközelítéséhez, a kontextustól való megfosztás – dekontextualizálás – a kultúra-szemiotika és a *cultural studies* elméleteihez, a mítosz pedig Roland Barthes szemiotikai alapú ideológiakritikájához kapcsolódik.
- A *következtetés előrejelzése*: a temetés szimbolikus műveleteinek célja az volt, hogy „Bartókot nemzeti hősként mutassák be, vagy teremtsék újjá.” A kontextustól való megfosztás művelete éppen ezt a célt szolgálja. A ren-

dezvény szervezői által sugallni kívánt képből eltávolítottak egyes zavaró jelentés-összefüggéseket. Mindez lehetővé tette, hogy Bartók – aki távol tartotta magát a politikától, akinek zenéje nehezen befogadható és csak a szűk elit szellem tápláléka, és aki ráadásul úgy végrendelkezett, hogy nem szeretne látványos temetést – egy politikai célokra kisajátított nagyszabású temetési látványosság keretében mint össznemzeti hős jelenjék meg.

Susan Gal írásának bevezetője annyira szemléletes, jól strukturált és összefogott, hogy érdemes is afféle „sorvezető” gyanánt tételszerűen kiírni az egyes szempontokat és egységeket. Tehát:

- a tárgy megjelölése,
- az empirikus kutatás módszere,
- az elméleti keret (az elmélet kulcsfogalmai),
- a legfontosabb következtetések előrejelzése.

A történeti bevezetés

A történeti bevezetés nem elméleti-fogalmi, hanem történeti összefüggéseibe helyezi a tárgyat, a történeti háttérre összpontosít (Aczel 1998, 75 p.). A történeti bevezetés legyen releváns, tehát egyrészt kapcsolódjon a tanulmány konkrét témájához, másrészt lehetőleg akkor válasszuk, ha tanulmányunk egésze is valamiképpen történeti jellegű. Példa a történeti bevezetésre:

„Az Esterházyak által kiváltságolt hét hitközség egyikében, Boldogasszonyban született Figdor Izsák (1760-1850) számos gyermeke közül az egyik ág Bécsben, a másik ág Pesten vált a pénzügyi és a kereskedelmi elit fontos szereplőjévé. Ezúttal azonban nem a neves nagykereskedők és bankárok nyomába szegődünk, hanem Figdor Izsák legidősebb fiának, a korán elhunyt Michaelnek (1790–1830) leányait kívánjuk figyelemmel kísérni. Kettejük sorsában közös, hogy mindketten elmeegógyintézetben fejezték be szerencsétlen életüket. Az idősebbik, Klára (1823-1888) gondnokság alá helyezésének története már felhívta magára a történetírás figyelmét, amikor Tóth Zoltán felvázolta azokat a mozgatórugókat, amelyek működésbe léptek a vagyonnal bíró, egyedülálló nő szabadságának korlátozása érdekében. A vonatkozó árvaszéki iratanyagokból azonban az is kiderül, hogy a férjnél levő fiatalabbik leány, Emma (1928–1900) sorsa hasonlóképpen alakult, még ha őt nem is a nagybácsi Alsó-Ausztriában, hanem az – egyébként orvos – férj, itt, Pesten záratta tébolydába. [...] Míg az egyikük esetében csak a gondnokság alá helyezés különös történetét ismerhetjük meg az árvaszéki dokumentumokból, másikuknál mindezt az orvosi iratok kutatásával is kiegészíthetjük, s így Emma életének (kór)lefolyása is tanulmányozhatóvá vált.”

(Kövér György: Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete. *Korall* (21–22), 2005. november, 68. p.)

- A *tárgy* megjelölése e bevezetésben is egyértelmű: Figdor Klára és Emma betegségstörténete.
- Az *empirikus kutatás* módszerére is utal a bevezető szöveg: dokumentum-elemzésről, elsősorban történeti források elemzéséről van szó, lásd „árvaszéki iratanyagok”, illetve „orvosi iratok”.
- A bevezetés *történeti* kerete a 19. századi magyar társadalom- és gazdaságtörténet, benne egy nagyvállalkozó család története, ezen belül két családtag életének „pszicho-historikus” megközelítése.

Láthatjuk, hogy a szerző ebben az esetben a történeti, pontosabban történettudományi kontextus megrajzolása alapján mutatja be a témát. Elméleti fogalmakat nem találunk – a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a tanulmány további részeiben igen –, a bevezető egyértelműen történeti jellegű. Fontos tudni, hogy történeti bevezető nem csak történettudományi szöveg esetében lehetséges, hanem irodalomtörténeti, filozófiai, szociológiai témák, általában minden humán-, illetve társadalomtudományos írásmű esetében is.

Az anekdotikus bevezetés

A bevezetés e típusánál az anekdota hozza létre a kontextust. Az anekdotikus bevezetés felidézhet valamilyen érdekes élethelyzetet, történetet, körülményt, vagy idézhet egy olyan szövegből, amely valami ilyesmit ír le. Az anekdotikus bevezető általában valamilyen metonimikus-szinekdochés viszonyban van a tanulmány teljes szövegével: a rész (tehát az anekdota) az egészen (tehát a tanulmány teljes szövegén) keresztül megjeleníti a problémát, illetve felkelti az érdeklődést iránta. Példa:

„Peter Jelavich, a neves amerikai kultúrtörténész, aki [...] a kabarék mindennapjainak sajátos kulturális miliójén keresztül megírta az 1920-1930-as évek Berlinének történelmét [...], a következő történetet meséli el. A könyv témájának kutatásához megkapott egyéves ösztöndíj elégedett tulajdonosaként egy esős októberi napon érkezett meg Berlinbe, és miután az idegen környezet és főleg az időeltolódás okozta ideges fáradtságot legyőzte, szálláshelyén lebotorkált a reggelizőasztalhoz, s ott egy békésen táplálkozó német szlavistába botlott. A szokásos üdvözlő rítusok (ország, diszciplína, egyetem) lebonyolítása után nem is tétovázott sokig, hanem harmadik kérdésként nekiszögezte: »És mi az Ön metodológiája?«

»Első gondolatom az volt, hogy na igen újra Németországban vagyok. A második pedig az, hogy mikor is indul vissza a következő gép Amerikába. Aztán válaszként hebegtem pár szót Max Weberről, majd, hogy kivonjam magam a további kérdezősködés alól, ólmos fáradtságomra hivatkozva sürgősen elmene-kültem.«”

(Szijártó Zsolt: „Kulturális rendszer” – egy fogalom metamorfózisa. *Tabula* (6), 2003/2. 216. p.)

A szöveg anekdotikus színessége ellenére – valójában persze éppen ezért – kiválóan betölti a tudományos szöveg bevezetésének funkcióját. Ha alaposabban szemügyre vesszük, akkor látható, hogy a mulatságos közzététel felidézése mellett nagyon sok fogalmi elemet is tartalmaz.

- A *tárgy*: a bevezető csak a címmel együtt jelöli meg pontosan a tárgyat, ugyanakkor egyértelmű, hogy a társadalomtudományos kutatás *módszertani kérdéseivel* foglalkozik a szöveg. Lásd: „módszertani könyvében”, illetve az ominózus kérdést: „És mi az Ön metodológiája?”
- A tudományos üzem mindennapi életének felvillantása mellett közvetve-közvetlenül számos *fogalmi-szemléleti* elem is megjelenik az anekdotikus részletben. Egyrészt a német és az amerikai tudományos mentalitásbeli különbségek léte, másrészt az a gondolat – vagy az a nem éppen jogosulatlan előfeltevés –, hogy minden kulturális módszertan atyja Max Weber, a német szociológia legnagyobb klasszikusa lenne.

A példán alapuló bevezetés

A példán alapuló bevezetés olyan jól kiválasztott példán alapszik, mely magába sűríti a szóban forgó szöveg főbb gondolatmenetét, problémáit, kérdésfelvetéseit, tanulságait. A választott példa lehet egy – akár a fentihez hasonló – anekdotikus részlet, de lehet valamilyen jelenségkör frappáns, tömör bemutatása, vagy éppen egy idézet is. Példa:

„A magyar vidéken átutazó nyugati turista jellegzetes látványra figyelhet fel a városon kívüli utak mentén: hatalmas egybefüggő szántóföldek az egyik oldalon, s kicsi keskeny parcellák a másikon. A turista, aki hallott valamit a második gazdaságról, meglepődéssel véli felismerni a virágzó háttáji gazdaság bizonyítékait a keskeny parcellákban. Ám a naiv érdeklődő tévúton jár, a látszat csal. A keskeny csíkok a termelőséghez tartoznak, és részesműveléses rendszerben művelik meg a szövetkezeti tagok és családtagjaik [...], míg a másik oldalon elterülő földek a családok magántelkei, a spontán kollektivitás jegyében álltak össze a nagy táblák. A keskeny telkek rejtik a koncentrációt, az egybefüggő szántóföldek kis családi gazdaságokat takarnak. A nagy kicsi, s a kicsi nagy, a koncentráció elaprózódást jelent, a feldarabolt földterületek kooperatív munkát. Vagy fordítva van?”

(Rév István. Az atomizáció előnyei. *Replika* (23–24), 1996. december, 141. p.)

Az eddig idézett bevezető szövegekre általában jellemző struktúra (a tárgy megjelölése, az empirikus kutatás módszere, az elméleti keret, a fontosabb következtetések előrejelzése) itt is megfigyelhető, leszámítva a módszertanra való utalásokat.

- A *tárgy megjelölése* a példa segítségével történik: a „második gazdaság” mint spontán szerveződés a szocialista közös tulajdonnal szemben.